

SLAVONSKO SELO U DJELIMA HRVATSKIH PISACA POTKRAJ OSAMNAESTOGA VIJEKA

(Primljeno za štampu na 3. sjednici U odjela od 26. III 1957.)

I

Posve je prirodno, da svaka književnost nosi na sebi biljeg sredine, u kojoj je nastala, a to se osobito vidno ističe u književnosti, koja se rađa u doba, kada nastaju jače promjene u duševnom i društvenom životu naroda. Slavonija je u osvit osamnaestoga vijeka mirom karlovačkim (1699.) prešla ispod sultanove vlasti u sklop zemalja Habsburške monarhije i time dospjela u jači doticaj s kulturom zapadne Evrope, koja je i sama u to doba bila u previranju tražeći nove staze u duševnom, ekonomskom i uopće društvenom životu. Engleska je već u drugoj polovici sedamnaestoga vijeka proživjela jake trzavice počevši od smaknuća Stuartovića Karla I. (1649.) pa do dolaska hannoverskoga izbornog kneza Đure na englesko prijestolje (1714.): te su se trzavice svršile slomom apsolutističke kraljevske vlasti, a u duševnom je životu u isto doba otimao mah racionalizam i empirizam (Locke, Newton).¹ Te ideje, koje su kidale veze s prošlošću, iz Engleske su zahvatile na evropskom kopnu najprije Francusku, te nije trebalo ni punih sto godina, da se u kraljevstvu Louisa XIV. († 1715.) stubokom promijene pogledi na državni život i uopće na društvenu zajednicu i da već drugi nasljednik njegov Louis XVI., osuđen od Narodnoga konventa, pogine na stratištu (1793.).

Iz Francuske su se reformne ideje postepeno širile i u druge evropske zemlje, ali su se dakako na tome putu prilagođivale prilikama, što su ih u kojoj zemlji zatekle. Pruski kralj Fridrik II. (1740.–1786.), iako je bio daleko od misli da pusti iz ruku neograničenu kraljevsku vlast, sam se priznavao »prvim slugom države« i ozbiljno nastojao oko reformi na prosvjetnom i ekonomskom polju. Te su ideje zahvatile i Habsburšku monarhiju već za Marije Terezije (1740.–1780.), a još više za njezina sina Josipa II., koji je poslije smrti svoga oca Franje Lota-

¹ L. Halphen et Ph. Sagnac, *Peuples et civilisations*, XI: *La prépondérance anglaise (1715.–1763.)* par P. Muret (Paris 1937), p. 275–279.

rinškoga († 1765.) postao ne samo car njemački, nego je kao materin suvladar učestvovao također u upravi zemalja Habsburške države već i prije, nego što je po materinoj smrti postao vladar tih zemalja. Tim putem su reformne ideje zapadne Evrope došle i u naše krajeve, koji su karlovačkim mirom iskinuti ispod turske vlasti i pridruženi Habsburškoj monarhiji.

Osnovna je misao prosvjetnoga pokreta osamnaestoga vijeka (Aufklärung, siècle des lumières), da ljudski razum treba da slobodnim prosuđivanjem dođe do ispravnih i jasnih ideja o zadaći i svrsi čovjeka pojedinca i ljudske zajednice pa da nađe put, kojim će poći i pojedinac i zajednica, eda izvrše svoju zadaću, postignu svoju svrhu. Prema tome je glavna zadaća državne uprave, da luč prosvjete unese u što šire redove naroda i učini ih sposobnima, da zdravo prosuđuju i sebe i život oko sebe. Za razvitak i napredak pojedinca i zajednice potrebno je dakako da se razumno srede ekonomske prilike. Osamnaesti vijek izgubio je bio vjeru u merkantilizam: nije se više vjerovalo, da se trgovinom i gomilanjem novaca stvara pouzdana osnova za ekonomsko blagostanje i napredak. Zapadna je Evropa sve više prihvaćala fiziokrat-sku teoriju francuskoga ekonomiste Quesnaya (1694.-1774.), da je zemlja glavno vrelo ekonomskih dobara i da je obrađivanje zemlje najpouzdaniji put do ekonomske snage i napretka.² Naravno je posljedica takvoga shvaćanja, da državna uprava valja da osobitu brigu posveti pridizanju poljodjelstva, pa dakako i poljodjelaca, jer će time izgraditi čvrst temelj za opći napredak i sigurnost države. Tim je idejama bio snažno zadojen Josip II., tako da je pače Marija Terezija osuđivala svoga sina, da u tom pogledu prelazi granice razboritosti. U vezi sa uzburanama seljaka, što su nastale u Češkoj potkraj njezine vladave, pisala je ona Mercyu, poslaniku u Parizu: »Der Kaiser, der das Streben nach Popularität allzuweit treibt, hat, ohne zwar diesen Leuten auf seinen verschiedenen Reisen Versprechungen zu machen, doch allzuviel über ihre Freiheit in Religionssachen sowohl als ihren Grundherren gegenüber gesagt. Man sieht jetzt die Folgen... Nicht in Böhmen allein ist jetzt der Bauer zu fürchten, sondern auch in Mähren, Steiermark und Österreich, vor unseren Toren, hier bei uns, wagen sie die größten Frechheiten zu begehen.«³

II

Poslije oslobođenja od Turaka Slavonija je gotovo pô stoljeća pro-vizorno ostala sva pod vlašću carske komore i vojske, ban hrvatski nije u njoj imao nikakve vlasti. Nova granica spram sultanova carstva duž Save od Jasenovca do Zemuna, koja je konačno utvrđena beogradskim mirom 1739., bila je zbog sigurnosti na vojničku uređena, a zemlju po-

² P. Muret o. c., p. 286-287 i 555-556. - Bösendorfer, Agrarni odnosi u Slavoniji (Zagreb 1950), str. 94.

³ Weiss, Weltgeschichte, XIII, 287.

dalje od granice komora je poklanjala crkvenim organizacijama (Aljmaš, Kutijevo), davala u zalog carskim vjetrovnicima (Ilok knezu Odesalchiju) i prodavala za gotov novac u korist erara, tako da je najveći dio zemlje dospio u ruke spahija tuđinaca. Tek na krunicbenom saboru 1741. pošlo je članovima hrvatskoga sabora za rukom, da od Marije Terezije dobiju obećanje, da će se obnoviti stare slavonske županije i pridružiti Hrvatskoj. Obnova županija je 1745. doista izvršena, te su županije virovitička, požeška i srijemska došle pod bansku vlast, no od toga je i dalje bila izuzeta zemlja duž Save te je definitivno pod vrhovnom upravom bečkoga Dvorskog ratnog vijeća (Hofkriegsrat) uređena sasvim na vojničku.

Županijama je bio na čelu veliki župan, imenovan od kralja, a u upravi mu je bio zamjenik podžupan, kojega je birala kongregacija županijskoga plemstva. Pod njihovim je predsjedavanjem županijska sedes iudiciaria (»sedrija«) vršila također sudsku vlast. Po kotarima su uprava i suđenje bili u rukama velikih sudaca (iudices nobilium) i malih sudaca (viceiudices nobilium). Seljaku – kmetu – sudio je dakako u prvom redu spahija, a kmet je i inače bio pod njegovom vlasti, koja se često izradala u grubu samovolju.

Slavonska je Granica bila razdijeljena u tri regimente – gradišku, brodsku i petrovaradinsku – i u njima je ne samo vojnička nego i sva administrativna i sudačka vlast bila u vojničkim rukama. Njemački je bio službeni jezik državne uprave i intenzivno se učio u školama. Izuzevši varošane, koji su se u graničarskim slobodnim municipijima bavili obrtom ili trgovinom i plaćali daće za administrativne potrebe svojih municipija, graničarima je osim vojne službe bila dužnost ići na rad kod gradnje utvrda i uopće vojnih zgrada pa kod građenja cesta i mostova, no za zemlju, koju je graničar obrađivao i od koje je živio, nije imao nad sobom spahije i nije znao za kmetске dužnosti rada i davanja u korist spahiji.

Prema tome su u Slavoniji osamnaestoga vijeka jedan kraj drugoga postojala – gotovo bismo mogli reći – dva svijeta: s jedne strane graničar odgojen u vojničkoj disciplini, opterećen dužnostima vojničke službe i manualnoga rada u interesu države, dakle u službi društvene zajednice u najširem smislu, no u svome poljodjelskom radu svoj gospodar, koji je zemlju obrađivao za sebe i slobodno raspolagao plodovima svojega rada, – a s druge strane spahijski kmet, kojemu je spahija zapovijedao i sudio, a kmetu je bila dužnost, da spahiji radi u kući, da obrađuje njegovo polje i još da mu daje određeni dio plodova sa svoje zemlje. Najveći dio slavonskih spahija bili su tuđinci, a što je još gore bilo, živjeli su dobrim dijelom izvan Slavonije, tako da je uprava spahiluka, a po tome i vršenje vlasti nad kmetovima, bilo u rukama spahijskih činovnika, redovno Nijemaca i Mađžara. Spahijama je sva briga bila, da iz svojih slavonskih spahiluka iscijede što više prihoda za život u tuđini, a kako je njihovim kmetovima i kako se s njima postupa, zbog toga ih nije mnogo boljela glava.

Zato nije čudo, što su u Slavoniji ubrzo poslije oslobođenja od Turaka zaredale po spahilucima pobune kmetova, tako da se već za Karla III., a još više za Marije Terezije i Josipa II., državna vlast energičnije prihvatila sređivanja odnosa između vlastele i kmetova, eda se spriječi vlasteoska samovolja. Tako su nastali slavonski urbari, zbornici odredaba o pravima vlastele i dužnostima kmetova: prvi slavonski urbar je proglašen za Karla III. godine 1737., a radi kasnijih buna kmetova na slavonskim spahilucima izdan je za Marije Terezije godine 1756. za Slavoniju novi urbar, pa i taj je poslije prema prilikama popunjavan i mijenjan.

Austrijski vladin savjetnik F. W. Taube, koji je, na osnovi svojih opažanja u samoj zemlji u drugoj polovici osamnaestoga vijeka, napisao zanimljivu knjigu o Slavoniji, posve je loše sudio o prilikama u slavonskim spahilucima i istakao ekonomsku opasnost, u koju dovodi zemlju nerazborita i bezobzirna eksploatacija, što je vrše spahije tudinci, koji su bili vlasnici velikoga dijela plodne slavonske zemlje.⁴

Nijesu dakako niti graničarima pod vojničkom upravom ruže cvale: tereti vojničke službe i radnih obaveza znali su i u Granici izazivati pobunâ, te je i tamo država u nekoliko puta izdavala regulacije graničarskih prava i dužnosti. Taube pače veli, da su obaveze rada (»Frohdienste«) bile u Granici mnogo strože nego u županijama.⁵ U drugu ruku, kao što su po spahilucima i vlasnici imanja i njihovi namještenici bili dobrim dijelom tudinci, tako je i Dvorsko ratno vijeće više oficire, koji su u Granici imali u rukama svu vlast, najvećim dijelom dovodilo iz tuđih krajeva. Karakteristično je, kako je i sam austrijski vladin savjetnik Taube o tim oficirima vrlo nepovoljno sudio. Pozivajući se na sud svoga suvremenika Krčelića, izrečen u poznatom djelu *De regnis Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae notitiae praeliminares* (1770.),^{5a} Taube je još neisporedivo oštrije osudio nesposobnost i pljačku generala, što ih je Beč slao u slavonsku Granicu, da zapuštenu zemlju srede i pri-

⁴ Friedrich Wilhelm Taube (1728–1778.) svršio je pravne nauke u Göttingenu, a kasnije je svoje obrazovanje proširio putovanjima po Evropi, Africi i Americi. Krajem 1776. povjerio mu je car Josip II., da u vršenju posala državne uprave pođe u Slavoniju, pa kada se u veljači 1777. vratio u Beč, postao je savjetnik kod donjoaustrijske vlade. Još iste godine je izdao knjigu: *Historische und geographische Beschreibung des Königreichs Slavonien und des Herzogtums Syrmien*, Leipzig 1777. (Ispor. Wurzbach, *Biographisches Lexicon des Kaisertums Oesterreich*). – Koliko god je ta knjiga zanimljiva, Taubeove informacije o zemlji i narodu – kako ćemo još imati prilike vidjeti – nijesu uvijek posve pouzdane. Da spomenem za sada samo jedan primjer: Taube (o. c. I, 67–68) veli, da je poligamija u Slavoniji veoma raširena: »Bey ihnen ist die Vielweiberey ein sehr gewöhnliches Laster...« Da je doista bilo tako, zar ne bi bili strogi moralisti Relković i Došen oštro prekorili tako težak porok? A oni ga nigdje nijednom riječi ne spominju. Uopće se niti Taube nije znao uvijek posve oteti staroj navici Nijemaca, da naše krajeve i ljude smatraju na pū divljima.

⁵ Taube o. c., II, 79.

^{5a} Taube o. c., III, 78: »Die unerhörten Drangsale, welche Slavonien von den deutschen Kriegsbeamten hat ausstehen müssen, und der Kunstgriff derselben, ihre Plünderungen zu bemänteln, werden vom Abte Kercselich de Corbavia erzählt in seinem Werke *De regnis Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae etc.*, pag. 403.«

dignu: »Ein paar Generals, welche Länder zu verwüsten, aber nicht einzurichten und blühend zu machen gelernet hatten, sollten das Werk zu Stande bringen. Die wichtigsten Posten wurden mit Deutschen besetzt, und durch die unwichtigen ward der Ehrgeiz der Vornehmsten des Landes befriedigt... Allein die Habsucht der Kriegsbedienten bemächtigte sich der besten Grundstücke und schritt endlich zu willkürlichen Unterdrückungen der armen Einwohner, welche von Haus und Hof gejaget und gezwungen wurden, Straßenräuber zu werden. Zuletzt erglommen die wilden Gemüther der Einwohner, welche die neuen Auflagen nicht länger entrichten wollten und sich an ihren Unterdrückern durch Ermordung derselben rächeten. Dies geschah unter Kaiser Karls VI. Regierung.«⁶ Iz toga doba je poznati slavonski pisac Iv. Velikanović opisao pobunu graničarskih vojnika brodske regimente, koji su 1735. u Orljavcu kod Požege ubili svoga regimentskog komandanta i još dva oficira, a drugi su se oficiri bijegom spasili i potražili zaklonište u požeškom franjevačkom samostanu.⁷

A ipak je uza sve to i po Taubeovu sudu u Granici bilo sve urednije i bolje sredeno nego u županijama, jer graničarska vojnička uprava je brzo i energično provodila vladareve odredbe izdane u interesu napretka zemlje i naroda. Zanimljivo je, što je Taube u vezi s time spomenuo, da upravo zato naši domaći ljudi radije žive u provincijalu nego u Granici, jer ne vole reda i mrze novotarije, što ih je donosilo novo doba.⁸

III

Život slavonskoga seljaka – kmeta i graničara – ponajjače je odjeknuo u djelima trojice slavonskih pisaca: Matije A. Relkovića, Vida Došena i Adama T. Blagojevića. Svoj trojici je zajednička karakteristična crta, da su poduže boravili u tuđem svijetu i imali prilike vidjeti, kako se misli i u kakvim se prilikama živi izvan Slavonije u zemljama, koje su bile znatno naprednije od njihova zavičaja.

Relković (1732.–1798.) bio je dijete slavonske Granice: otac mu je potekao iz seljačke kuće i po graničarskoj dužnosti već od rane mladosti vršio vojničku službu u svome zavičaju, a bit će da je bio od prirode bistar i usto revan u vršenju dužnosti, jer je bez školskoga obrazovanja – »litterarum ignarus« – postao kapetanom. Iako neuk, otac je Relkovićev spoznao, koliko znanje u životu vrijedi, pa je svoga sina, kada mu je bilo deset godina, poslao u franjevački samostan u Cernik, gdje ga je fra Miho Pavunović uputio u početke latinske knjige – »latinis litteris initiatus« – a poslije te prve pripreve dječak je u Madžarskoj

⁶ Taube o. c., III, 77–78.

⁷ Fermentžin. *Chronicon observantis provinciae Bosnae Argentinae ordinis s. Francisci Seraphici* (Starine XXII, 66).

⁸ Taube o. c., II, 85–86.

svršio nižu gimnaziju (»gramatiku«).⁹ Razumije se, da domaći mladići s takvim školskim obrazovanjem nijesu bili u Granici onoga doba gusto posijani, te je prema tome i Relković u vojničkoj službi isprva lijepo napredovao, tako da je 1751., tek što je navršio devetnaest godina života, postao zastavnik. Pošavši sa svojom regimentom u Sedmogodišnji rat, bio je u prosincu 1757. kod kapitulacije Wroclawa (Breslau) zarobljen i kao ratni zarobljenik otpremljen u Frankfurt na Odri, gdje je bio nastanjen u domu pruskoga intelektualca, koji mu je dopustio, da se služi knjigama njegove privatne knjižnice. Kako se u to doba u Pruskoj mnogo njegovao francuski jezik i francuska knjiga (sam kralj Fridrik redovno je pisao francuski, predsjednik berlinske akademije znanosti bio je Francuz Maupertuis, pače i akademija je publikacije izdavala francuskim jezikom), okoristio se Relković svojim boravkom u Frankfurtu da nauči francuski, te Jakošić pače veli, da je za kratko vrijeme umio francuski govoriti i pisati. S time je u vezi i njegov književni prvenac, koji je ugledao svijet 1761.: »Slavonske libarice, s lipimi molitvicami i naukom krstjanskim nakitite«, za koje sam Relković u naslovu izriječkom kaže, da ih je »iz francuskoga jezika na slavonski premetnio i svojim dragim Slavoncem na njihovu korist i nauk načinio i uštampati dao«. A i *Satir* je čedo Relkovićevo boravka u zemlji Fridrika Velikoga: on sam priča u predgovoru drugoga izdanja (1779.), kako se u »prošastom prajskom ratu« naslađivao »u promatranju lipše uređenih vilaeta, nego što je moja otačbina Slavonija, pak mi žao bijaše, što sam privaren, misleći prije toga, da nejma urednijeg vilaeta od nje, jerbo ja drugih još nisam bio vidio«. I tako se u Relkoviću porodila misao, da svojim zemljacima iz tuđine »kakono pazara« donese knjižicu složenu u stihove, jer su njegovi domoroci i onako »svi pivači i od naravi pjesnici, sva svoja junački učinjena dila u pisma pivaju i u uspomeni drže«. ¹⁰ Ruho za svojega *Satira* Relković je dakle svijesno uzeo iz narodne pjesme, jer je bio uvjeren, da će narod tako najradije prigrliti knjigu, a kako se razabire iz starije redakcije *Satira* sačuvane u rukopisu vinkovačke gimnazije, Relković je, ugledajući se po svoj prilici u *Satyr albo dziki mąż* poljskoga pjesnika Kochanowskoga, u svoje već izrađeno djelo o intelektualnom, moralnom i ekonomskom pridoznanju Slavonije tek naknadno uveo *Satira* kao mentora i prema tome djelo okrstio »*Satir* iliti divji čovik«. ¹¹ No i naša narodna pjesma i poljski *Satyr* dali su Relkoviću djelu samo vanjski, književni oblik, a srž iznesenih reformnih misli je rezultat Relkovićeve trijeznoga motrenja realnoga života u naprednijim njemačkim zemljama, osobito u Fridrikovoj Pruskoj. Relković nije niti čekao, da se vrati u zavičaj, nego

⁹ Jakošić. *Scriptores Interamniae vel Pannoniae Saviae nunc Slavoniae dictae*, ed. Šrepić (Grada za povijest hrvatske književnosti, II, 129).

¹⁰ SPH XXIII, 62–63 (kraticom SPH označuje se svuda u ovoj radnji poznato izdanje Jugoslavenske akademije »Stari pisci hrvatski«, od kojega je do sada izašla 51 knjiga).

¹¹ Matić. *Zur Entstehungsgeschichte von Relković' Satir* (Archiv für slavische Philologie, XXXVI, 476–482).

je svoje djelo usred zveketa oružja Sedmogodišnjega rata izradio i štampom izdao u Njemačkoj (Dresden 1762.), jer rat je za nj bio »ne drugo nego jedna skula«, gdje su osobito mladi ljudi imali prilike vidjeti tuđe zemlje i u njima mnogo naučiti.

IV

Za napredne misli, kojima je Relković nastojao seljaka svojega zavičaja povesti putem intelektualnoga, moralnoga i ekonomskoga napretka, od suvremenih slavonskih pisaca osobito su se zagrijali V. Došen i A. T. Blagojević.

Došen se rodio pod Velebitom u mletačkoj Dalmaciji tik do granice Hrvatske i u svome je zavičaju 1744. zaređen za svećenika tadašnje glagoljaške biskupije ninske; u to doba nije u Dalmaciji još bilo sjemeništa za glagoljaše, te je jamačno i Došen po običaju naših glagoljaša opće i stručno obrazovanje potrebno za vršenje svećeničke službe stekao kod nekoga uglednijeg popa glagoljaša. Ne znamo, a može biti ne ćemo nikada niti doznati, što je potaklo Došena, da ubrzo poslije ređenja zbog daljih studija za uvijek ostavi svoj zavičaj: najprije je u pavlinskoj latinskoj školi u Križevcima izučio humaniora (višu gimnaziju), zatim je 1747.–1749. kao kapelan u sjemeništu sv. Josipa u Zagrebu slušao filozofiju u isusovačkoj akademiji, a poslije toga je u sveučilištu u Grazu apsolvirao studij spekulativne teologije.¹² Poslije završetka nauka Došen je ostao u svećeničkoj službi zagrebačke biskupije; služio je isprva kao kapelan u Požegi, a zatim 1756.–1778. kao župnik u Duboviku (u slavonskoj Granici kod Broda), no po odredbi zagrebačkoga biskupa je poslije ukinuća isusovačkoga reda za neko vrijeme (1773.–1776.) ostavio župu i bio profesor moralke u akademiji u Požegi.

Iako Došen u vrijeme svojih studija u Grazu nije jamačno imao prilike, da tako upozna život njemačkoga naroda u Štajerskoj, kako je Relković u sedam godina boravka u Njemačkoj upoznao duševni i ekonomski život krajeva, koji su bili neisporedivo napredniji od njegovoga slavonskoga zavičaja, ipak je bez sumnje i Došenov boravak u tuđem svijetu u Grazu izoštrio njegovo oko, da motreći život u tuđini izgradi ispravniji i trezniji sud o životnim prilikama svojega naroda. A upravo za to prosuđivanje imao je Došen širu osnovku, nego što ju je mogao imati Relković. Dok je Relkovićevo poznavanje hrvatskoga narodnoga života bilo ograničeno na uski krug zapadnih krajeva slavonske Granice, Došen je imao prilike upoznati život našega naroda u neisporedivo širem opsegu: dobro je poznavao mletačku Dalmaciju, u kojoj se rodio i proživio više nego dva decenija mladosti, a zatim je za studija u banskohrvatskoj imao prilike upoznati naše krajeve, koji uopće nijesu

¹² Matić, Četiri priloga proučavanju hrvatske književnosti: 4. Sitni prilozi za biografiju V. Došena (Grada 24, str. 107–108).

bili dospjeli pod tursku vlast, nego su se razvijali u doticaju sa evropskim Zapadom, i napokon je u zreloj dobi proživio neko četvrt stoljeća u živom doticaju s narodom u Slavoniji, koja je tek prije nekoliko decenija bila oslobođena od turske vlasti, i to imao je prilike upoznati i krajeve, gdje je narod živio pod spahijama, i vojnički uređenu Granicu, gdje je seljak, dokle god nije od starosti ili bolesti klonuo, plugom obrađivao zemlju, a s mačem stajao ne samo na braniku međa svoga zavičaja spram turskoga carstva, nego je također u interesu Habsburške dinastije prolijevao krv po bojištima zapadne Evrope.

U sasvim je drukčijim prilikama živio i duševno se izgrađivao Blagojević. Rodio se i prvu mladost je proživio u Podravini usred velikih spahiluka slavonskih te je već u mladim danima imao prilike izbliza vidjeti svu bijedu kmetškoga života. O njegovu školovanju nemamo izravnih vijesti, no već po tome, što je oko dvadeset i pete godine života (1771.) ušao kao akcesista u službu Ilirske dvorske deputacije u Beču, nema sumnje, da je stekao obrazovanja, koje se tražilo od administrativnih činovnika najviših državnih ureda. Kada je Marija Terezija 1777. ukinula Ilirsku dvorsku deputaciju, ostao je Blagojević i dalje u Beču kao kancelista u Ugarskoj dvorskoj kancelariji, gdje je služio puna dva decenija. Živeći u središtu države i radeći kao činovnik u centralnim uredima državne uprave Blagojević je imao u obilju prilike upoznati se sa osnovnim idejama terezijansko-jozefinskoga doba. Sin slavonskoga sela, gdje je nad seljakom vedrio i oblačio spahija, Blagojević se u Beču upoznao s posve drukčijim pogledima na značenje seljaka poljodjelca u državi. Već smo spomenuli, kako je sama Marija Terezija zamjeravala Josipu II., što pred seljacima previše govori o njihovu pravu na slobodu u odnosu prema spahijama. A kada je tako mislio i bez uvijanja govorio caričin sin i suvladar, posve je prirodno, da je takvim duhom bila zadojena i centralna državna uprava i uopće znatan dio intelektualaca onoga doba. Ugledni profesor bečkoga sveučilišta J. Sonnenfels je u svojim spisima javno i oštro osuđivao kmetstvo motivirajući tu svoju osudu interesima same države: bijedni položaj kmetova upropašćuje poljodjelstvo, a time se potkapaju upravo temelji države. Ako se Blagojević, upoznavši u zavičaju kmetški život, možebiti nije i sam već prije dolaska u Beč u prosuđivanju kmetstva uputio istim stazama, svakako su djetinjstvo i prva mladost, što ih je proživio usred velikih spahiluka slavonske Podravine, pripravili u duši njegovoj tlo, na kojemu je bujno isključalo i snažno se razvilo sjeme novih misli o značenju poljodjelstva u društvenoj zajednici, s kojima se upoznao u jozefinskom Beču. Nijedan od slavonskih pisaca osamnaestoga vijeka nije u svojim spisima tako oštro kao Blagojević žigosao odnos kmeta prema spahiji.¹³

¹³ Matić, Adam Tadija Blagojević. Prilog za historiju hrvatske književnosti osamnaestoga vijeka (Rad 237, Zagreb 1929.).

V

Posve u duhu fiziokratizma Relković je slavonskom seljaku – uza sve zamjerke i kudenje njegovih pogrešaka – bez uvijanja priznao, da je njegov rad temelj, na kojemu počiva ekonomski život ljudske zajednice, pa zato svi razboriti ljudi poštivaju seljaka:

*Ti si jedan spaija maleni
i baš onaj težak posaljeni,
od kojega i muke i truda
uživaju druga stanja svuda,
i od koga i cesar i papa
i svi drugi, što god svi zaklapa,
pomažu se i hranu imaju
i zato te dostojno štimaju.*

No obrađivanje zemlje je i samome težaku sigurno vrela mira i zadovoljstva, pa u tom se Relković poziva pače i na svjedočanstvo Vergilijevo. Dok građanina – trgovca i zanatliju – taru teške brige, hoće li dobro pazariti i hoće li od svojih kupaca pokupiti veresiju, dotle gospodu s jedne strane muči želja, da se na ljestvici časti što više popnu, a s druge strane ih lomi strah, da ne bi bili smetnuti s časti. Seljak ne pozna toga nemira i ne treba da glavu razbija takvim brigama, jer njegov rad donosi njemu i njegovima posve sigurno sve, što im za život treba:

*Toga svega težak ne tribuje,
što on radi, to svakom tribuje:
njegova je kruh i hrana roba,
koju mora imati utroba,
i zato ju uvijek prodat mora¹⁴*

U pogledu odnosa seljaka prema državnoj vlasti i njezinim organima, Relković je posve u duhu terezijansko-jozefinskoga prosvjetljenoga apsolutizma uvjeravao svoje čitaoce, da su državni starješine prožeti brigom za napredak naroda i da seljaka nastoje tim putem povesti. Prema tome je i upućivao seljaka, neka bude zahvalan carici i caru i njihovim savjetnicima, koji se brinu za njegovo dobro, pa neka sluša savjete i odredbe svojih starješina:

*Zatim fali i tvojoj gospodi,
koji god te pravim putem vodi,
koji su to dobro prividili
pak su tebi i zapovidili,
da ti radiš sve za tvoju hasnu,
ako želiš imat kuću časnu.
Zato tvoga oficira slidi,
koji svašto bolje neg ti vidi,
i ne reci u ničemu: »Aja!
Toga nejma kod nas običaja.«*

¹⁴ SPH XXIII, 160–163.

Na primjerima iz praktičnoga života nastoji Relković uvjeriti seljaka, kako je krivo imao, kada god je s nepovjerenjem i nevoljko vršio odredbe svojih starijina. Kad je potpukovnik gradiške regimente Ljubibratić revno nastojao oko krčenja šikara i građenja urednih cesta i mostova i oko izgrađivanja sela s obje strane tih novih cesta, mnogi mu graničari »dušu psovaše«, a kasnije »videći širok i slobodan drum, počеше ga i sami faliti govoreći: 'Ej junače, Bog ti dao zdravlje.'« Tako je bilo i s nastojanjem graničarskih vlasti oko gojenja svilaca i pčela i oko rasploda konja i ovaca plemenite pasmine.¹⁵

U Relkovićevim pogledima na život stječu se dvije komponente: ozbiljna volja i želja, da narod pridigne moralno, intelektualno i ekonomski, i čvrsto uvjerenje, da graničarske vlasti narod vode pravim putem k tome cilju, tako da je smatrao nerazboritim svakoga, koji to nije mogao uvidjeti: »Ima još ljudi, koji ne vide dalje od nosa i koji ne znaju, da svaka stvar, koja se zapovida, ima svoj pravi uzrok, zašto se zapovida i zašto se čini, a prez uzroka ništa se ne zapovida i ništa ne čini.«¹⁶ U tih nekoliko riječi izvrsno je sažeta uopće karakteristika mentaliteta naših starih graničara.

O kmetovima i o bijedi njihova života nema u Relkovića spomena. Osim godina Sedmogodišnjega rata proveo je on sav svoj vijek u gradiškoj i brodskoj graničarskoj regimenti, te nije imao prilike na vlastite oči upoznati život i stradanja kmetova u slavonskim spahilucima, a koliko je o tome po čuvenju znao, bit će da se po svome odgoju u graničarskoj vojničkoj disciplini nije niti smatrao zvanim, da javno kritikuje spahiluke i spahije, koji su bili sastavna čest tadašnje županijske uprave. U tome se Došen i Blagojević sasvim razlikuju od Relkovića.

Došen je svoju *Azđaju sedmoglavu* izradio na vjerskoj osnovici: ko-reći i odvrćajući svoje čitaoce od sedam glavnih grijeha želio ih je izvesti na staze urednoga života, a da svojoj knjizi utre put u što šire narodne redove, i on je – kao i Relković u *Satiru* – pouku zaodio u stihove. Niti osnovna misao djela niti razlozi, kojima je čitaoce nastojao predobiti za sebe, nijesu bili duševna svojina Došenova, sve je on to u obilju našao obrađeno u starijoj crkvenoj knjizi. Nas samo zanima, kako je Došen opće misli o porocima ljudskim primijenio na život naroda u Slavoniji, jer to tek daje život knjizi namijenjenoj širim redovima čitalaca. Već je Adam Filipović, poznati slavonski pisac prosvjetne struje iz prve polovice devetnaestoga vijeka, rekao za Došena, da je bio »vrlo šaljiv čovik, a odveć oštar i opor u pisanju prot falingi.«¹⁷ I doista, Došen je u opisivanje narodnoga života i običaja unosio vrlo oštre boje, tako da od njega često doznajemo puniju istinu nego od Relkovića, koji je, osobito govoreći o intimnijim odnosima života, znao biti obzirniji, sustežljiviji. A još u jednom se Došen odvojio od Relkovića:

¹⁵ SPH XXIII, 131–135.

¹⁶ SPH XXIII, 133.

¹⁷ Filipović, Život velikoga biskupa A. Mandića (Pećuh 1823.), str. 164.

Satirovo svjetovanje i karanje namijenjeno je samo slavonskom seljaku, dok *Aždaja* oštro šiba također mane i poroke viših društvenih redova, pače izriječkom kaže, da ne bi pravo bilo, da se kore samo »ljudi prosti«. I tako je Došen u »Ukuru od linosti« oštro uzeo na nišan gospodu i živo istakao jaku opreku udobnoga života »većih« i mučnoga stradanja »manjih«, a nema sumnje, da je u prvom redu mislio na spahije i kmetove, jer samo spahija je imao pravo – kako izriječkom kaže Došen – doći na gotovo i reći, da dio zarade težakove pripada njemu:

*Bi li pravdi bilo milo,
da se kore u linosti
mimo veće ljudi prosti,
koje kada sunce teže,
tad u ladu veći leže;
koje kada kiša pere,
veći jato oblo ždere;
koji kada blato gaze,
veći ni van ne izlaze;
koje kada zima kolje,
većim nikad nije bolje;
koji kad snig teško prte,
veći bisno kolo vrte?
Manji zemlju kad privrću,
veći svilu tad razgrću;
manji kad se najveć znoje,
tad se veći i pokoje;
manjim manjka pregršt slame,
za naslonit trudno rame,
pod većim se dušek muća,
kog mišaju leđa vruća.
Manji sebi i rad veći
sve moraju trudno steći,
veći, kad je sve gotovo,
samo vele: »Meni ovo!«¹⁸*

Svakako je čitalac *Aždaje* u Došenovo doba u prvom redu mislio na plemiće spahije i onda, kada je čitao, kako Došen sasvim odlučno poriče, da čovjek već po samom odličnom rodu nešto vrijedi:

*Znaj, kolino i starina
najstražnja je plemenština,
ako tvoja vrsna dila
njoj se nisu pridružila.
Ono, što su stari bili,
već su u grab sve odnili,
tebi samo tilo daše,
al kriposti ne pridaje,
koja samo dosta čini,
da se čovik uridan čini!¹⁹*

Isto tako oštro osuđuje Došen uopće poglavare, koji suviše uzdižu glavu zato, što im je povjereno, da vladaju narodom, kad se i onako

¹⁸ Došen, *Aždaja sedmoglava* (Zagreb 1768.), str. 252–253.

¹⁹ *Aždaja*, 29.

zna, da je mnogi od njih gospodstvo stekao više po slijepoj sreći – »pri-skočivši bolji dosta« – nego po zasluži.²⁰ Osobitom se žestinom okomio Došen na suce, koji »na pazar pravdu meću«. Svoje žigosanje podmitljivih sudaca raspleo je na široko (*Aždaja*, 61–67) i prepleo živim sličicama iz svakidašnjega života, tako da nema sumnje, da je njegova borba protiv sudačke podmitljivosti bila borba protiv realnoga zla, koje je otelo mah, te su ljudi njegova vremena doista dobro znali, da pravda nipošto ne zazire od mita:

*Jer to, vele, ljudi znadu
i običaj taj imadu,
da kad idu na pravicu,
vode vola il kravicu,
vode konja, vino vuku
i pružaju masnu ruku
i sudinju štočim nude
moleć, neka za nji bude
i rič reče od milosti
moleć sudca, da im prosti
ili da im što odsudi,
što ne dadu njima ljudi.²¹*

Naročito su Došenu mrske sudinje, koje ne samo što primaju mito doneseno njihovu mužu, nego ili same po sebi ili naučene od muža još i upućuju ljude, kako je red da se k sucu ne dođe praznih ruku:

*»Nit je liho, nit je milo,
nit je do sad tako bilo,
da tko druge sudi ljude
zaman njima sluga bude« –
tako nika, i još gore,
žene čine i govore
il rad svoje lakomosti,
kojoj nikad nije dosti,
il od svoga gospodara
naučena, da svić vara,
da što olet sam ne može,
ljubovca mu pripomože.²²*

I kada dalje u »Ukoru od lakomosti« Došen upućuje narod (»manje«), da mu je dužnost davati poglavarima, što im je potrebno za život, jer ljudska zajednica ne može postojati bez poglavara, nije ni tu prigodu propustio, da ne osudi poglavare, koji preko reda pljačkaju narod:

*Nisu zato veći krivi,
što su s vašim znojem živi,
dal kad grabe priko reda,
što pravica njima ne da.²³*

²⁰ *Aždaja*, 27.

²¹ *Aždaja*, 63–64.

²² *Aždaja*, 67.

²³ *Aždaja*, 78.

Došen je svojim »ukorima« zahvatio uopće široke redove narodnih poglavara, a za razliku od njega i od Relkovića Blagojević je, zadojen idejama jozefinskoga Beča, u prvom redu veoma žestoko uzeo na nišan spahije i redovnike u njihovu odnosu prema radnom narodu. Nadovezujući na putovanje Josipa II. po Slavoniji (1768.) izišao je Blagojević u javnost sa svojim prvencem: *Pjesnik putnik. Nijekoji događaji prvo i posli puta Josipa II., cesara rimsko-nimačkoga, u Slavoniju* (Beč 1771.). Simpatizirajući s carevim idejama, što ih je u tuđini upoznao i zavolio, Blagojević ih je u *Pjesniku putniku* u popularnoj formi (također i on u stihu) iznio pred narod. U koje god je »kraljestvo« došao – tako priča Blagojević – svagdje je našao Slavonaca, pa ih sav u čudu pita, što ih goni iz zavičaja: da li su im dosadili »siloviti Turci« ili ih muče »naučiti Nimci«. Slavonac mu se zaklinje, da njegovu zlu nijesu krivi ni Turci ni Nijemci, nego domaći spahije, koji misle, da težak samo zbog njih treba da živi, a ne će ni da čuju, da bi on slobodan bio i još manje da bi samo kralju bio podložan:

*Taka ti je, dragi pobratime,
Slavonije naše gospoćina:
priteška je ona naše brime.
Nit me pitaj, kakva mi je rana:
šest donaka brojim u nedelji,
dva su moja, četiri njiova,
dva su lipa, zločesta četiri,
koja meni ne budu koristna,
... njoj koristna, ožeglu ju munja!
Kako oću ja ondi živiti,
drugi brate i drugi zemljaće?
Uolio sam k Turkom uskočiti,
nego da me panduri povlaće,
jer kad Turkom ja arača dadem,
nit jim kobat niti oral idem.
za nikakvu teškoću ne znamem,
veće trudan divaniti sednem,
jer su Turci srca milostiva,
znadu oni, što je njima drago,
običaja vrlo dobrostiva,
pak ne muče podložnika mnogo.²⁴*

Dakle, Turčin je – isporედivši ga sa slavonskim spahijama – srca milostiva, pa kada mu se harač dade, ne muči dalje svojih podložnika tlakom! A pogotvu je Blagojević – i opet u duhu jozefinizma – hvalom obasuo Nijemce, koji su mudri i učeni, a dolaze u Slavoniju da zemlju pomognu, pa zato se svatko rado daje pod njihovu vlast:

*Svaki reče: »To je moja volja«,
kad se njima ljubeznivo daše,
da i ne tare domaća nevolja,
jere kod nas nigda nije sloga,
da b' ne bile (sc. zemlje) od sada nemirne.²⁵*

²⁴ Pjesnik putnik, 29–31.

²⁵ Pjesnik putnik, 5.

Za propagandu reformnih ideja osamnaesti je vijek u Francuskoj posizao za pripovijestu, pa je tako G. F. Coyer 1768. izdao u Londonu *Chinki, histoire cochinchinoise*, da u širim redovima francuskih čitalaca utre putove razumijevanju i širenju fiziokratizma. Bila je to pripovijest iz orijentalnoga svijeta, a poznato je, da su već prije Coyeru ponajugledniji francuski književnici osamnaestoga vijeka voljeli kritiku domaćih prilika zaodjenuti u orijentalno ruho (Montesquieu, Voltaire). Već 1770. izašao je u Beču njemački prijevod Coyerove pripovijesti, a štampan je zajedno s tezama iz političkih i financijskih nauka, što ih je u bečkom sveučilištu pod predsjedanjem profesora Sonnenfelsa branio F. Siber. U tezama Siberovim izbijaju karakteristične crte Sonnenfelsove škole: u interesu unapređivanja poljodjelstva trebalo bi uvesti opću poreznu dužnost i pretvoriti velike spahiluke u male težačke posjede. Na osnovi francuskoga izvornika, ali zagledajući također obilno u njemački prijevod, preveo je Blagojević Coyerovu pripovijest na hrvatski i izdao 1771. u Beču u poznatoj Kurzböckovoj štampariji, u kojoj je ugledao svijet i njemački njezin prijevod: *Kinki, nikoji kokinkinezijanski događaji drugima zemljam hasnoviti*. Coyerove ideje je Blagojević očito svom dušom prihvatio i požurio se, da s njima upozna i svoj narod.

Kinki je prosvijetljen težak, koji sa svojom mnogobrojnom obitelji sretno živi u plodnoj Kilamskoj dolini u Kokinkini marljivo obrađujući zemlju, koja mu u obilju daje sve, što treba njemu i njegovima. No na vedru sreću toga težačkoga raja oborile su se domala teške kušnje: mandarinu su stali pobirati sve veće i veće harače, a najveća je nevolja pritiska težačke, kada je gospodi, i protiv volje kraljeve, pošlo za rukom uvesti baštinsko plemstvo i skućiti puk pod svoj jaram. Da barem djecu spasi od bijede, povede ih Kinki u grad, da tamo izuče zanat, no i tu su ga nade ljuto prevarile: dok seljak kuka pod spahijskom samovoljom, zanati su sapeti u cehovske privilegije. I tako su Kinkijeva djeca po zlu prošla. Sav ojađen lati se Kinki pera i opiše sva zla, što ih radni narod trpi od spahijske samovolje i od cehovskih privilegija, koji sposobnu i radinu čovjeku ne daju da postane majstor. Gospoda strpaju Kinkija u tamnicu, no knjiga njegova odjeknula je u kraljevskom gradu i izazvala opću uzbunu. I tada se trgao kralj i stao energično provoditi reformne posve u duhu prosvijetljenoga monarha osamnaestoga vijeka: u državi ne smije biti druge gospode osim kralja ni drugoga suda osim kraljevskoga, privilegiji se ukidaju, a svima se zajamčuje pravo vlasništva i lična sloboda.

Te je misli želio Blagojević presaditi u svoj zavičaj, no već i sam kulturni niveau ne samo slavnskoga seljaka nego i znatnoga dijela građanstva otešćavao je razumijevanje pripovijesti sa izrazitom socijalno-ekonomskom tendencijom, a usto je također Blagojevićev loš stil i jezik bio velika smetnja širenju njegove knjige u šire narodne redove. A što je glavno, u Slavoniji još nije bilo pripravljeno tlo, na kojemu bi sjeme takvih misli moglo donijeti ploda u realnom životu. Otprilike jedan decenij poslije Coyerove knjige i sam Fridrik Veliki je 1777. u *Essai über die Regierungsformen und die Pflichten der Könige*, branići

monarhičku formu vladanja od prigovora francuskih filozofa, u jednu ruku otvoreno priznavao, da nijedan čovjek nije rođen da robuje drugomu i da se svakto, tko ljudski osjeća, mora zgroziti nad udesom kmetova, ali u drugu ruku je upozorio, da se to barbarstvo, posljedica starih ugovora među posjednicima zemlje i težacima, u tadašnjem društvenom uređenju tako ukorijenilo, da ga nije moguće preko noći iščupati. U Slavoniji je od Blagojevićeva pokušaja propagande Coyerove knjige govoto još cijelo stoljeće prošlo do konačnoga ukinuća kmetstva.

VI

Seoski svijet je u Slavoniji u osamnaestom vijeku živio redovno u zadrugama. Upravo iz toga doba imamo od dvojice stranih učenjaka sažet opis slavonske seljačke zadruge: profesori budimskoga sveučilišta M. Piller i L. Mitterpacher, proputovavši u lipnju i srpnju 1782. požešku županiju, iznijeli su rezultate svojih opažanja u knjizi *Iter per Poseganam Sclavoniae provinciam* (Budim 1783.). Po svojoj struci – jedan je bio profesor »historiae naturalis«, a drugi »oeconomiae rusticae« – posvetili su oni pažnju u prvom redu fauni, flori i mineralnom blagu požeškoga kraja, no osim studija njihove struke bilo je u njih interesa i za narodni život i običaje, pa su opažanja sabrana na tome polju priopćili također u svojoj knjizi (str. 115–140).²⁶ Već po svojoj struci upućeni na mirno i trijezno promatranje prirodnih pojava, pokazali su Piller i Mitterpacher ta dobra svojstva također u motrenju i prosuđivanju narodnoga života i običaja, pa je zato zanimljivo, kakav je dojam na tuđe intelektualce učinio kućni život našega naroda u zapadnoj banskoj Slavoniji osamnaestoga vijeka.

Iz običaja od starine utvrđenoga, da otac ne dijeli zemlju među sinove i da se sinovi po očevoj smrti ne razilaze, razvila se sama po sebi zadruga, tako da je često u istoj kući zajedno živjelo po dvadeset braćnih parova, a živjeli su – vele Piller i Mitterpacher – ponajviše bez svade. Članovi zadruge su za starješinu glasovanjem birali zadrugara, kojega su smatrali najposobnijim, a pri tome se najviše pazilo na mišljenje i preporuku pokojnoga starješine, te je počesto stao na čelo zadruzi član, koji je bio po godinama mlađi od drugih. Starješina je razređivao kućne i poljske poslove, pazio da bude mir i sloga u zadruzi, upravljao zadruginom imovinom i iz nje namirivao potrebe svih zadrugara, a njegova je također briga bila, da zadruga na vrijeme izvrši

²⁶ Piller Matija (1733.–1788.), isusovac, bio je sve do ukinuća isusovačkoga reda prefekt i kateheta Terezijanske akademije u Beču, a tada je postigao doktora filozofije i postao sveučilišni profesor u Budimu. – Mitterpacher Ludvig (1734.–1814.) bio je također isusovac i profesor u bečkom Terezijanumu (1762.–1774.). Kada je sveučilište iz Trnave preneseno u Budim, pozvan je onamo za profesora. – Ispor. Wurzbach, *Biographisches Lexicon des Kaisertums Österreich*. – Tekst onoga dijela njihove knjige, gdje se govori o narodnom životu i običajima, izdao sam u izvorniku i u hrvatskom prijevodu s bilješkama (u prvom redu iz Relkovića i Taubca) u Zborniku za narodni život i običaje, knj. 35, str. 5–27 (Zagreb 1950.).

svoje dužnosti prema kralju, vlastelinu i vojsci. U tolikoj navali briga i posala moglo se lako pogriješiti, pa zato se starješina običavao do zgrade posavjetovati s nekim zadrugarima, a katkada je pozvao na savjetovanje i sve članove zadruge. Ako bi starješina zanemarivao svoje dužnosti ili ako ih ne bi umio valjano vršiti, zadrugari su mu mogli oduzeti upravu kuće, a ako bi se starješina tome odupro, zadruga bi zbog rješavanja spora zatražila pomoći u vlastelina.²⁷

Što Relković kazuje o zadruci, izneseno je u formi savjetâ, koje *Satir* u interesu složnoga života i ekonomskoga napretka zadruge daje slavonskim seljacima i slaže se u glavnim crtama s Pillerom i Mitterpacherom. Zadrugari neka se ugledaju u primjer mravi i pčela:

*Kod njih nejma nikad baškaluka
nit se znade, što je čija muka,
jerbo oni u općinu rađe,
al kralj opet svim jednako daje.
Od oviju ti se uči vladat,
pak se možeš kućnom dobru nadat.
Nek sva kuća izbere glavara,
koji druge k poslu nagovara,
al neka ga i sva kuća sluša
ili barem pol godine kuša,
ako dobro kućom ne upravlja,
onda njega prominiti valja.
On nek drži cile kuće novce,
kad prodate konja ili ovce,
al prez znanja svoje bratje druge
nek ne troši niti plaća duge,
nek ne daje prez njiova znanja
niti novac nit kakva imanja,
neg što čini, š njimim vičem bude, –
to je vrnost, koja miri ljude.
Ovako će njemu virovati.
Što tko steče, njem u komun dati,
i mora ga kuća poštovati.
ako ne će sasvim štetovati.²⁸*

No već prema svrsi, kojoj je imao da posluži *Satir*, Relković je dublje zašao u žigosanje nedostataka i poroka, koji prijete rasulom zadruci. Dok su budimski profesori tek općenito rekli, da članovi zadruga p o n a j v i š e žive u zajednici bez svađe (*»p l e r u m q u e sine querela convivunt«*), Relković je vrlo oštro osudio dvije opasnosti, koje podjedažu složan život i rad u zadruci: baškaluk i žene.

Imati u zadruci svoju odvojenu imovinu ili baviti se sebi u korist privrednim radom odvojenim od zajedničkoga rada u zadruci već je u načelu u opreci sa zajednicom vlasništva i privređivanja, na kojoj se osniva zadruga. Relković iznosi neke osobite, očito ponajčešće vrsti takoga baškaluka: najstariji brat prodâ što iz kuće pa novce preda ženi, da ih spremi, a pred braćom ih zataji, – drugdje se opet koji član za-

²⁷ Piller-Mitterpacher o. c., str. 119–120 (Zbornik 35, str. 9 i 19.).

²⁸ SPH XXIII, 151.

druge bavi pčelarenjem ili kovačkim ili kolarskim zanatom, no zarađenih novaca ne će da daje u kuću. Posve je prirodno, da se radi takvoga postupka zadrugari bune i prigovaraju: »S kućom jide, a kući ne radi...« Još je gore, ako djevojka ili udovica, udajući se u zadrugu, donese imovine koje mu drago vrsti, a ne daje je u zadrugu, nego njome upravlja na svoj račun i u svoju korist. Kada se radi toga zadrugari uzbune, takva žena nagovara muža neka se odijeli od braće: dobit će on iz zadruge svoj dio, pa će njih dvoje s tim dijelom i s njezinom imovinom bolje živjeti nego u zadrugi:

Kad ovakva zla žena čovika
na rastanak i diobu pika,
on sam vidi, da to ne valjaje,
pak joj opet on sam pravo daje.²⁹

A i inače znadu žene biti uzrok nemiru i neslozi u kući. Kada po običaju dođe na koju red, da bude reduša, t. j. da se nedjelju dana brine za uredno vršenje posala u kući, znađe takva reduša štošta iz zadruge kriomice »dodavati« ili svojoj rodbini ili drugim ženama u selu, koje njoj čine usluge. Ako to dođe na vidjelo, pa kućni gazda redušu pokara, buni ona muža i protiv gazde i protiv zadrugara. A i u samoj kući znadu reduše nerazborito i nepravredno postupati i izazivati nezadovoljstvo: jedna hoće da se dodvori zadrugarima i časti ih trošeći nemilice kućne zalihe hrane, tako da njezinoj nasljednici ništa ne ostane, pa joj radi oskudne hrane ukućani prigovaraju: »Štediš... ti od naših usta, kako da je naša kuća pusta!« Druga reduša opet, kada otpravlja pastire i djecu, meće jednima, osobito svojoj djeci, bolje i veće zalogaje, a drugima lošije i manje.

Videći upravo u ženama veliku opasnost za mir i slogu u zadrugi, Relković veoma oštro kori muževe, koji su slabiji i dadu se od žena buniti protiv braće i najbližih rođaka u zadrugi, pa da pokaže, kako treba da muževi pomnjivo ispituju, da li nije za nemir i neslogu krivnja upravo na njihovim ženama, uvrstio je Relković u *Satir* narodnu pjesmu o braći Jakšićima i njihovim ljubama, neka se vidi, kako je »sa žena i do sada, te baš u gospodski kućah, svadnja i dioba bivala«.³⁰

Po pisanju Relkovićevu se očito vidi, da je on zadrugu, kako je postojala u njegovu zavičaju, smatrao dobrom i korisnom institucijom, te je prema tome svojski nastojao nagovoriti slavonskoga seljaka, neka pazi, da ukloni i spriječi sve, što bi moglo biti opasno po napredak zadruge, a može biti i po sam njezin opstanak. U zadrugnoj zajednici je u Relkovićeva doba, prije punih dvjesto godina, kada se još nije znalo za socijalno osiguranje, bila svim njezinim članovima osigurana njega i uzdržavanje u bolesti, u starosti i u slučajevima ranije nesposobnosti za rad, a toga samac nije imao. Relković je sve to vrlo dobro znao, jer ne samo da je kao dijete slavonskoga sela imao već u ranoj mladosti

²⁹ SPH XXIII, 142-147.

³⁰ SPH XXIII, 141-147.

obilno prilike upoznati život u zadrugama, nego je i kasnije kroz cio život kao oficir u graničarskim kumpanijama po dužnosti svojoj imao, barem u prvom stepenu, rješavati sporove, što su nastajali u zadrugama, a osobito suzbijati pokušaje diobe zadruga, koji su već u to doba izbijali po slavonskim selima.

U svome nastojanju oko spasavanja zadruga i sprečavanja njihova kidanja, što živo odsijeva iz njegova *Satira*, našao se naime Relković na istoj liniji s graničarskom vojničkom upravom, koja je svoje odredbe u zemljišnim poslovima osnivala na načelu, da graničar nije neograničeni vlasnik zemljišta, što ga obrađuje, nego da mu država (»car«) daje zemlju na uživanje, a on zato mora služiti kao vojnik. Kad je krajem četrdesetih godina osamnaestoga vijeka u Brinju kod Senja nastala u narodu uzbuna, u koju je bio upleten i hrvatski pisac M. A. Kuhačević, nezadovoljnici su se u prvom redu tužili, što im se oduzima pravo slobodnoga raspolaganja zemljištem. Bečko Dvorsko ratno vijeće (Hofkriegsrat), vrhovna administrativna vlast za poslove naše Granice, nije im nikako hotjelo priznati toga prava, nego je konsekventno isticalo, da graničari nijesu bili nikada vlasnici zemljišta, nego da su »die Grundstücke ihnen Gränzern nur zu ihrer Nuznießung, nicht aber als ein freyes Eigenthum, und zwar mit dem ausdrücklichen Beding, daß sie davon ihre Militärdienste praestiren müssen, aus Allerhöchst Kays. Gnaden verilhen worden«.³¹

To osnovno načelo se primjenjivalo dakako i na diobe zadruga, jer i u diobama je graničarska vojnička uprava vidjela slobodno raspolaganje imovinom, koja je graničaru dana samo na uživanje. Ako bi se ipak gdje god mimo odredbe vlasti provela dioba zadružne imovine, graničarska je uprava posve energično tjerala razdionike, da opet žive zajedno. Upravo iz Relkovićeve doba sačuvala se protokola babogredske kumpanije, koja sadržava administrativne spise od veljače 1781. do siječnja 1785., pa se iz nje razabire, da su i u toj kumpaniji, koja je obuhvaćala tri velika sela (Babinu Gredu, Gundince i Štitar), bile otele mah diobe zadruga, ali su i kumpanija i regimenta protiv toga energično postupale. Dogodilo se to upravo u zadnji čas, prije nego što je Relković u kolovozu 1782. došao za kapetana u Babinu Gredu. Kumpanija je bila već 1780. i 1781. poslala regimenti popis zadruga, koje su se bile prije nekoliko godina radi nesloge na svoju ruku razdijelile, tako da se dvadeset i osam zadruga raspalo u šezdeset i osam razdioničkih kuća. Kod nekih je razdionika kumpanija pokušala i lijepim i kaznama, da ih opet skupi u zajednicu, no gdje je i bilo uspjeha, bio je taj uspjeh kratka vijeka: razdionici, na silu stjerani u zajednicu, proživjeli bi nekoliko dana u svadi i neradu i onda se opet razišli, tako da kumpanija već nije znala, što da počne s njihovim neprestanim svađama i tužbama radi gospodarskih zgrada i zemljišta. Regimenta nije ni za dlaku popustila od načelne odredbe, da se graničarske zadruge

³¹ Matić, Der kroatische Schriftsteller M. A. Kuhačević und der Aufstand von Brinje (Archiv für slavische Philologie XXXV, 90-91).

ne smiju dijeliti, te je u svibnju 1781. naredila babogredskoj kumpaciji, da se razdionici imaju opet vratiti u zadrugu. Svakako je kumpacija poslije toga naloga oštro pritegla uzde, jer je početkom lipnja 1782., dakle godinu dana poslije primitka naloga, poslala regimenti izvještaj, da je – osim same dvije kuće – sve razdionike opet stjerala, da žive u zadrugama.³²

Čini se, da Relković za svoga kapetanovanja nije imao osobitih neprilika s razdionicima, no svakako je on i po svome uvjerenju o koristi zadrugâ u narodnom životu i po svojoj dužnosti, da kao graničarski oficir pazi na vršenje odredaba starijih vlasti, pomnjivo pratio zadrugni život u kraju, koji je bio povjeren njegovoj upravi. Zanimljivo je pri tome, da je Relković, koji je po svome vojničkom odgoju bio naučan na bezuvjetnu poslušnost mlađih prema starijima, u *Satiru* odlučno pristajao – što bismo danas rekli – uz demokratsko uređenje zadruga, kako smo vidjeli da su ga opisali budimski profesori Piller i Mitterpacher: glavaru svoga neka zadrugari biraju prosuđujući slobodno u prvom redu lične sposobnosti, a ne obazirući se na starost zadrugara, – izabranome glavaru je dužnost upravljati svim poslovima zadruga, a zadrugari su ga dužni slušati, no on ne smije postupati samovoljno, nego u važnijim kućnim poslovima valja da se posavjetuje sa zadrugarima, – ako glavar zanemaruje poslove zadruga ili ako se pokaže, da ih nije sposoban vršiti, zadrugari imaju pravo oduzeti mu upravu i izabrati novoga starješinu.

VII

I u novije doba je u hrvatskoj književnosti u pripovijestima iz slavonskoga sela i kod djevojaka i kod žena sad jače sad slabije isticano kao karakteristična crta hedonističko shvaćanje braka i uopće njihova odnosa spram muškaraca. Takvo shvaćanje ne može dakako donositi dobrih plodova niti u životu pojedinih obitelji a niti u životu naroda kao cjeline: u žene suviše popašne na tjelesne užitke slabi svijest dužnosti kućanice i supruge, a pogotovu matere, tako da se vrlo često ne samo djevojke i mlade udovice nego i udane žene posve izgube u vrtlogu strasti, pa da jednima ne bude pred svijetom sramote, a drugima da briga za djecu ne bude na smetnju u uživanju života, posežu one za sredstvima, kojima će spriječiti začće ili pometnuti već začeto dijete.

No te bolesne pojave nijesu u životu našega naroda u Slavoniji izbile istom u novije doba: iz vremena turskoga gospodstva nemamo o tome izravnih svjedočanstava, no odmah poslije izгона Turaka hrvatski su pisci osamnaestoga vijeka bez uvijanja oštro žigosali poroke te vrsti, a upravo oštrina njihova osuđivanja svjedoči, da ti poroci nijesu bili

³² Matić, Iz Slavonije osamnaestoga vijeka, Slavia II (Prah 1924.), str. 661–668. – Protokola babogredske kumpanije, što se tamo spominje, nalazi se danas u Državnom arhivu u Zagrebu.

³³ SPH XXIII, 151.

tek posve rijetke, sporadične pojave, nego da su već u to doba opasno podjedali klice narodnoga života.³⁴ Plodna slavonska zemlja, koja nije seljačkoga svijeta suviše mučila brigama i trudom za namicanje kruha svakidašnjega, stvorila je već sama po sebi povoljno tlo za razvijanje olakoga shvaćanja života. A osim toga bilo je u Slavoniji i drugih momenata, koji su svakako loše djelovali na život ženskoga svijeta: u šesnaestom i sedamnaestom vijeku za sultanovih osvajačkih vojevanja mnogo su zemljom prolazile i u zemlji boravile turske vojske; poslije odlaska Turaka znala je po spahilucima samovolja spahija i njihovih ljudi zadirati u obiteljski život kmetova, a opet u Granici su se i oficiri i uopće graničari živeli u vojničku, osobito izvan zavičaja, naučili na veću slobodu života.

Raspojasanost ženskoga svijeta po slavonskim selima odlučno je i oštro žigosao Relković, a nema razloga da sumnjamo o istinitosti njegova svjedočanstva, bio je on dijete slavonskoga sela i proživio sav svoj vijek u rodnome kraju, tako da je imao obilno prilike upoznati dobre i loše osobine naroda, a ako je doista mislio postići svrhu, za koju je napisao *Satir*, da slavonski seoski svijet izvede sa stramputice na pravi put, morao je ostati vjeran realnome životu, jer kada bi prigo-varao zbog poroka, kojih u narodu nikako nema, promašio bi svrhu svoje knjige. Relković je to vrlo dobro osjećao te je u predgovoru drugoga izdanja sam izrijeком istakao, da već u prvom izdanju *Satira* »sva kolika onako, kako se onda nahodiše, popisana bijau«.³⁵

Nešto oprezniji valja da budemo s Došenovom *Aždajom sedmoglavom*: to je zapravo moralna propovijed o sedam glavnih grijeha, pisana u stihovima, pa iako je Došen u toj knjizi namijenjenoj puku u prvom redu imao dakako pred očima realni život svojega doba, ipak se moglo i njemu dogoditi, kako se propovjedniku često događa, da u svoj govor uplete gdje gdje ovaj ili onaj porok, koji nije bio u njegovo doba upravo oteo mah u narodu, a sve u želji da upozoravajući na rđave mu posljedice opomene svoje čitaoce, neka paze, da ne pođu tim lošim putem. No uzevši *Aždaju* u cjelini, nema ipak sumnje, da je njezina osnova život Slavonijce, kakav je bio u Došenovo doba, te je posve naravno, da u kuđenju negativnih strana toga života *Aždaja* i *Satir* imaju podosta zajedničkih crta, ali kako smo već spomenuli, u tonu se kuđenja razilaze. I Relković znade biti oštar u svojim prigovorima, no iz te oštine još uvijek izbija neka očinska zabrinutost, gotovo bih rekao blagost, dok je Došen u svojim ukorima često i suviše opor, pače i grub, ali su zato u njega i slike narodnih poroka često oštrije, življe, pače i vjernije.

Glavnim rasadnikom raskalašenosti u seoskih djevojaka i momaka smatrao je Relković njihove večernje sastanke, osobito prelo i kolo, što znadu potrajati do u kasnu noć:

³⁴ Matić, Bolesni simptomi obiteljskoga života po slavonskim selima u osamnaestom stoljeću (Hrvatska smotra IV/7, 215–223, Zagreb 1936.).

³⁵ SPH XXIII, 63.

*Oni (t. j. momci) o'h noć oko kola kašu,
a kad lipo sve okolo o'pašu,
onda stražnji pridnjima omahne
i sve kolo na zemlju obvale,
pa kad bude od đivojak' hrpa,
onda zgrabiv svaki svoju drpa...³⁶*

U vezi s time nije bez interesa sitna bilješka, možebiti nešto preoštra, što je 21. XI. 1805. uz upis vjenčanja jednoga seoskog mladog para zapisana u matici vjenčanih Relkovičeva rodnog mjesta: »... cum delecta sibi sponsa Rosalia, ... virgine (si non re, prout et aliae, salten nomine, rarae enim, et fortassis vix aliqua rustica puella cum flore virginitatis ad aram copulanda accedit)...«³⁷

Po kazivanju Došenovu razuzdanost zahvaća momke i djevojke već u ranoj mladosti:

*Običaj se nepošteni
već zaleže i ošteti,
bludnost mladež da nagrdi,
još pelenam dokle smrdi.*

I Došenu je kolo leglo pokvarenosti, ali u kolu ne orluju samo momci i djevojke, još razuzdanije znadu biti udane žene:

*Al u kolo kad izhodi,
snaša sebe tad izvodi,
gdi očito sebe nudi
med velikim jatom ljudi.
neka muke svak pazari,
tko za bludnu robu mari.
Tu pružaju mnogi ruku,
za bokove da je vuku...*

Upravo neobičnom snagom je Došen prikazao, kako se u »snaša kolarica« znadu u kolu rasplamtjeti strasti:

*Kamen tvrdi i studeni
nije slika bludnoj ženi.
koji kad se naglo žeže,
u bilo se japno sleže.
Al u kolu niko žene,
premda naglo užežene,
nit se zgore niti slegu,
nit počim, nit priligu,
dal od naglog bluda bisne,
upaljene i nesvisne,
zemlju nogam mlatit stanu,
kanda hoće da ju gamu,
da se prene i probudi,
da i ona š njima bludi,
il bi htile ukresati
i s petami valru dati,
da i ona š njima gori...³⁸*

³⁶ SPH XXIII, 83.

³⁷ Matice svinjarske župe od g. 1789. do 1858. čuvaju se u Državnom arhivu u Zagrebu.

³⁸ Aždaja 90, 100–102.

No dok je Došen u oštrom šibanju nemoralnosti kola daleko natkrio Relkovića, našlo je slavonsko kolo već u njihovo doba branitelja: ugledni književnik i učenjaci arheolog Valpovčanin M. P. Katančić odlučno je uzeo kolo u zaštitu od Relkovićevih prigovora. Sav prožet klasičnom knjigom i historijskim studijima, Katančić je u pjesmi *Satir od kola sudi* obranu kola zaodio u ruho klasične mitologije i prikazao kolo kao drevni i časni narodni običaj. Kod starinskoga grada Jaska u Fruškoj gori – tako kazuje Katančić – zaplesale su nimfe kolo u čast Apolonu, pa kad je u kolu skladno odjekivala svirka i pjesma, dođe među nimfe

... niki mladi Satirić, noge stavlja nakrivo,
ruga čelo, da mu ni voljno, mnoga daje zlamenja.

Apolon pošalje muzu historije Kliju, neka zapita Satira, što mu je, a on porugljivo odgovori muzi:

.... *Kake ste*
vile? Kakov budalasti tanac? Potrašci Turaka!
Tu žena vrime gubi, gubi tu poštenje divojka.

I tada Klio stane poučavati »mladu ludu«, da su naši stari igrali kolo već trista godina, prije nego što je Meka znala za Turčina (Relković je naime prekorio kolo kao rđav običaj baštinjen od Turaka, jer su prvo kolo igrali Turci na grobu Muhamedovu). Naš narod pjeva u kolu slavu naših starih, a nije istina, da se u kolu razvezuju pojasi djevojački, neka Satirić radije kudi gradske plesove, »ljubit uče gdi se dive lako, gdi se rišiti pase«. ³⁹

U tome posve oprečnom prosuđivanju kola srele su se dvije struje duševnoga života onoga doba: Relković je bio čedo prosvjetne struje, koja je narodne običaje prosuđivala samo sa stajališta duševnoga i gospodarskoga napretka naroda, a u Katančića se uz njegovo klasično i historijsko obrazovanje osjećao već i dašak preromantizma, koji je volio narodne pjesme i običaje kao časnu i drevnu baštinu djedova. S vremenom je u nas i u redovima pisaca prosvjetne struje nestajalo neprijateljskoga prosuđivanja kola. Zanimljiv je u tome pogledu A. Filipović, koji je bio osobiti štovatelj Relkovićev te je u *Kratkom opisu života M. A. Relkovića* (uz treće izdanje *Satira*, Osijek 1822.) napisao pravi panegirik njegovu radu. Niti Filipović ne voli – kao ni Relković – pjesama, u kojima se slavi Kraljević Marko, »junak lud« i »štetočinja«, a osuđuje i noćno kolo:

Ali ob dan prostom puku dopustiti igrati
reći hoće ič' na ruku i veselje njem dati.
da za teško svoje brime zaboravi igrajuć. ⁴⁰

³⁹ SPH XXVI, 306–307.

⁴⁰ Život velikoga biskupa A. Mandića (Pečuh 1823.), str. 174–175.

A pri tome se Filipović, koji je i sam bio svećenik, poziva na autoritet poznatoga đakovačkoga biskupa A. Mandića, i sve to upravo u pjesmi posvećenoj biskupovoj uspomeni.

Poznato je, da moralizatori često vide svijet oko sebe u suviše crnom svijetlu, pa se nehotice nameće pitanje, da li nijesu Relković i osobito Došen prevršili mjeru žigošući raskalašenost ženske i muške mladeži svojega doba.

Administrativna protokola babogredske kumpanije iz doba Relkovićeve, što smo je već spomenuli govoreći o diobama graničarskih zadruha, priča nam štošta i o tome. Graničarska vojnička uprava vodila je naime računa o rađanju nezakonite djece, pa kad bi se doznalo, da je koja djevojka ili udovica zaniijela, kumpanija bi je pozvala na preslušavanje, da se utvrdi, tko je otac djetetu, a zatim bi nastojala, da se nezakoniti otac vjenča s materom svojega djeteta ili barem da se materi i djetetu još prije porođaja osigura od očeve imovine neka pripomoć. Koliko god je to nastojanje graničarskih vlasti bilo socijalno posve opravdano, nije se dakako kod takovih preslušavanja postupalo osobito obzirno i diskretno, te je često trudna djevojka ili udovica morala pred kumpanijom u detalje odgovarati na pitanja posve intimne naravi.

U godini dana – od rujna 1782. do rujna 1783. – Relković je u babogredskoj kumpaniji, koja je obuhvatala svega tri sela, u pet slučajeva izvršio preslušavanja zbog utvrđivanja nezakonitoga oca, te je u dva takva slučaja – kod jedne djevojke iz Štitara i kod jedne udovice iz istoga sela – u protokoli pače zabilježeno, kada, gdje i koliko puta su one općile sa ocem svoga djeteta, a štitarska je udovica sama priznala izrijeckom, da ju je momak od noćnoga kola odveo sa sobom.

Još je lošije svjedočanstvo za nesređeni seksualni život ženskoga svijeta po selima u Granici, što doznajemo iz službenih administrativnih graničarskih spisa, da je starija vojnička vlast zbog veneričkih bolesti određivala liječnička pregledavanja žena iz naroda. U studenom 1783. javio je Relković regimenti smrt jedne žene iz Štitara, za koju je bilo »bey der chirurgischen Hauptvisitation« konstatovano, da je zaražena »arthritide venerea et ulceribus«. Tek nekoliko mjeseci poslije toga, u svibnju 1784., poslao je Relković izvještaj regimentu, da je liječnik kod jedne žene u Štitaru konstatovao venerički osip, te je ona »vermög bestehenden Befehl« otpremljena na liječenje u Cernu u bolnicu.⁴¹

Iako ne smijemo po samim tim slučajevima, što su nam poznati iz babogredske kumpanije, stvarati pouzdanih zaključaka o proširenosti veneričkih bolesti u slavonskoj Granici ili pače u Slavoniji uopće, ipak u drugu ruku nije nikako prilično istini, da je upravo Relkovićeva babogredska kumpanija bila jedina šugava ovca u tim krajevima.

⁴¹ Matić, Iz Slavonije osamnaestoga vijeka, Slavia II/4 (Prah 1924), str. 668–674.

VIII

I pri samome sklapanju braka našao je Relković u svojih slavonskih zemljaka štošta, što je po njegovu mišljenju valjalo pokuditi, jer se već u prvom početku bračna zajednica mladenaca izgrađivala na posve krivoj osnovci, na kojoj se nije mogla razviti harmonija u kasnijem životu. Zato se u *Satiru* vrlo oštro osuđuju roditelji, koji ženeći sinove i udajući kćeri paze u prvom redu na svoje interese, osobito ekonomske, a ni malo se ne brinu, da li se mladenci vole i da li uopće rado ulaze u bračnu zajednicu:

*Jer kada vi svog sina ženite,
ne pitate niti mu velite,
je li njemu djevojka u volji,
hoće li živiti s njom u dobroj volji,
neg tražite sebi prijatelja
i prosite, gdi je vami volja,
pak se posli mladinci ne ljube.
neg od zlobe i dušu izgube.
To je ludost, većja se ne može,
sačuvaj vas svemogući Bože!*

A nijesu dakako niti roditelji djevojaka bolji ni razboritiji, i tu se čini da se osobito nadu na poslu matere i uopće žene:

*kako babe običaj imadu
pak još kćeri za njega ne dadu,
neg rastave od miloga dragu
pak otidu i najposli k vragu.⁴²*

Nema sumnje, da po selima uopće – ne samo po Slavoniji – roditelji pri udajama i ženidbama svoje djece često u prvom redu misle na svoje ekonomske interese, no Taube je taj momenat pri sklapanju brakova po slavonskim selima potkraj osamnaestoga vijeka vrlo drastično istakao. Po njegovu kazivanju djevojka, kada se udaje, ne dobiva miraza ni opreme, nego momak mora nju od njezina oca kupiti, te se može reći, da je otac, koji ima mnogo kćeri lijepih i vještih poslu, bogat čovjek. Što je djevojka bolje upućena u kućne poslove, u tkanje i šivanje, u pletenje čarapa i bojadisanje pređe i tkanina, to joj veća cijena. Otac je proda momku, koji najviše nudi za nju, a takova pregovaranja traju često po više mjeseci, pa ako po završetku pregovora dođe prije zaruka drugi prosac i ponudi ocu jedno vedro rakije više, dat će otac djevojku tome drugom proscu.⁴³

Ne znam, smijemo li Taubeu to sve riječ po riječ vjerovati: moglo je biti gdjegdje takovih ili sličnih vjeridaba, no u drugu ruku nema sumnje, da je ženska mladarija po slavonskim selima znala biti u poslo-

⁴² SPH XXIII, 106–107.

⁴³ Taube o. c., I, 68–69.

vima udaje vjetrenjasta i obijesna i prkosno se oprijeti, da ne pođe za momka, za kojega nema volje poći. Za to imamo pouzdanoga svjedoka u Relkovićevim izvještajima iz njegove babogredske kumpanije, sačuvanim u spomenutoj već kumpanijskoj protokoli.

U jozefinsko doba je graničarska uprava pomnivo vodila računa o udajama seoskih djevojaka. Relković je 29. studenoga 1784., dakle potkraj svatovske sezone, poslao regimentu u Vinkovce izvještaj, da se u njegovoj kumpaniji od sto dvadeset i dvije udavače udala sto i jedna, a šesnaest ih se misli udati o pokladama, ako dođe po njih momak, koji im je mio. No neke su udavače zadavale briga Relkoviću. O jednoj iz Babine Grede veli, da je lijepa i da rado mami momke (*»reizet die Burschen«*), a kad je koji zaprosi, odbije ga veleći mu, da se te godine još ne misli udavati. Obijest lijepe djevojke je Relkoviću dodijala, te ju je pozvao pred kumpanijsku komandu, no ona se ni tamo nije smela, nego je drsko odgovorila, da voli poći kamo god je pošalju, nego da se uda: *»... sie saget auch vor dem Compagnie-Comando so keck, daß sie lieber wolle gehen, wo man sie hinschicket, als heyrathen«*. Druga opet udavača iz Štitara nije hotjela poći za momka, kojega su joj odabrali roditelji, nego je poslala poruku svome odabraniku, neka dođe, kako je s njome govorio, pa neka je zaprosi. Momak je poslao prosee, i djevojka je od njih po narodnom običaju primila jabuku, poljubila je i stavila u njedra. No kada se njezin otac tome braku odlučno usprotivio, porekla je i djevojka zadanu riječ, a momak se dakako žalio radi takvoga postupka, pa je spor dospio i pred kumpaniju i pred regimentu. Iz Relkovićeve izvještaja regimenti očito se vidi njegova zlovolja zbog lakoumnosti udavača uopće: *»Die Mädels machen aus der Heyrath einen Mißbrauch und Spiel«*.

Još je većih nepravilnosti bilo s jednom drugom udavačom iz Babine Grede. Niti ona nije hotjela poći za momka, što su joj ga namijenili roditelji, nego je od svojega odabranika primila jabuku sa cvancigom,⁴⁴ poljubila je i spremila u njedra, pa kad je već bila u crkvi tri puta naviještena, utekla je usred svatovske sezone u studenom 1784., a da nitko nije znao, kamo je djevojke nestalo. Poslije šest nedjelja, na sam Badnjak, vratila se kući, i tada se dakako odmah uplela vojnička vlast, da ispita, gdje je bjegunica bila. Djevojka je tvrdila i pozivala se na svjedoke, da je bila kod jedne poznate obitelji u Piškorevcima, selu kod Đakova, a utekla je zato, što joj je njezin vjerenik, kad je zakasnila na *»malo vinčanje«* (kršćanski nauk) opsovao dušu i pamet. No jer je bilo razloga sumnji, da je djevojka bila pobjegla preko Save na tursku stranu, svršila se ta pustolovina djevojačka odredbom Relkovićeve kumpanije, da mora i djevojka i svi njezini ukućani radi javne sigurnosti (*»wegen Landessicherheit«*) poći u karantenu.⁴⁵

⁴⁴ Tako se zvao stari austrijski srebrni novac, koji je vrijedio trećinu tadašnje forinte t. j. dvadeset krajcara (*»zwanzig Kreuzer«*).

⁴⁵ Ispor. Slavia II/4, 665-667.

Već je Relković prigovorio svojim zemljacima, što previše troše za svatovske gozbe, gdje se skupi gomila muškoga i ženskoga svijeta i goste se po osam dana:

*pak pojidu za nedilju dana
tvoju hranu, na godinu dana
što bi tebi s mladom dosta bilo.⁴⁶*

No dok je u Relkovića istaknut u prvom redu ekonomski momenat previelikoga rasipanja imovine, Došen se usto osobito oštro okomio na razularenost i bestidnost u ponašanju pijanih svatova. Čauš se ne žaca niti od sasvim prostačkih šala pa zna pred svatovske goste iznijeti na stol pečeno pseto:

*Istom kuca gdigod skikne
pa pečena k ručku nikne,
koju kada svati smaje,
rugajući se čauš laje
kažuć svatom, da bi kučka.
što žderaše sad kod ručka.⁴⁷*

Kada se svatovi nakite vina i zaigraju kolo, izgubi stid i muško i žensko:

*Oko ženskog muško ruku
vrže pak se svu noć vuku,
svu noć vuku i navlače,
koje može skakat jače,
pak pivaju pisme glasne
i poganom slasti masne,
u kolu bo kad pivaju,
svaku tamnost bisno laju,
da rič svaka, što se čuje,
smrad od smrada gori bljuje.⁴⁸*

Opijanje na pirovima ne pozna granica; ne samo muškarci nego i žene piju do besvijesti:

*Ni sam sebe ne će znati,
biše l' krmak što se blati
il kрмаča zavaljena.
il još crnje: žedna žena
kad bukaru pumu ljubi,
pamet posve dok izgubi
i nagrdni na dvi strane
kljuk udarat iz nje stane.⁴⁹*

⁴⁶ SPH XXIII, 109.

⁴⁷ Aždaja, 158.

⁴⁸ Aždaja 163.

⁴⁹ Aždaja 161. – *Kljuk* je grožđe, što se izgnječi, da se iz njega iscijedi vino, no ovdje se time očito misli samo vino.

Govoreći o rđavim svatovskim običajima veli Relković, da bi mladence kod stola valjalo staviti u pročelje, mladoženju kraj kuma, a mladu među kumu i djeverušu:

*Al ne valja, što jedno činite,
što divojku samu zatvorite,
pa vam sidi sama u komori,
a ni s kime vasdan ne govori,
nego samo pustite divera,
da joj služi i nju razgovara...
To ni libo nit' fale dostojno,
niti ljudski niti baš pošteno.⁵⁰*

U Relkovića, koji u kudenju redovno nije prevršivao mjeru, iznenađuje nas, da on upravo za taj običaj tako otprto kaže, da nije niti ljudski niti pošten. Mi valjda ne bismo Relkovića niti pravo razumjeli, da se nije Došen po svome običaju bez uvijanja grubo okomio na mladu i djevera:

*To od svake ne govorim,
dali onu mladu korim,
s kojom diver potvoreni
sebe, a ne muža, ženi:
od muža se mnoga stidi,
a divera u mrak slidi
i š njim činit, mlim, okrene,
što njih tilo opomene.*

I u vezi s time Došen sasvim otvoreno opominje mladoženju:

*Mladoženja, nuder gledaj
pa diveru mlade ne daj,
da ju grli i miluje,
dok ju smuti i otruje,
jer kad diver potvoreni
već omili tvojoj ženi,
njeg će prije ne odbiti,
neg će lebe priljubiti.
Zato l' mladu ti dovede,
da se s drugim najpri svede?⁵¹*

Došen dakako uopće oštro osuđuje i grdi muževe, koji se dadu varati od žena, a ako se žena nikako ne da riječima svratiti na pravi put, valja je »potvrdom uzdom« obuzdati:

*Saka ima u čovika,
a u žene ima kika,
ima štapa uvijati,
koji ne će ubijati,
dal na srce nagnat tugu,
dok (žena) podložna bude drugu.⁵²*

⁵⁰ SPH XXIII, 110.

⁵¹ Aždaja, 159.

⁵² Aždaja, 107 i 160.

I u najstarijih slavonskih pisaca ima spomena, da su djevojke već stupajući u brak, uz druga praznovjerna čaranja, koja bi im imala donijeti sreću, osobito nastojale, da čarkama spriječe rađanje djece. A. Bačić priča, kako mlada običava, »kad se vinčaje da razveže sveze; da stane zaručniku na nogu, kad se vinčaje; da kad naprede udata najprvu žicu, da na njoj zaveže, i da za toliko vrmena ne će imati dice, koliko uzlova učini...«⁵³

S time se posve slaže, što Relković kazuje već u prvom izdanju *Satira*, kako babe svjetuju mladu, kada polazi na vjenčanje:

*Kada pojde od svoje matere,
još ju ondi babe nagovore,
kada bude ona na vinčanju,
nek se mladić pritisne uza nju:
»Da se kroz vas progledat ne može,
jer vam, sinko, nauditi može.
I još da mu, ako kako moreš,
polagano i na nogu staneš,
pak još prije nego s njime ležeš,
koliko god uzlića zavežeš,
onoliko ne će godinica
tebi, sinko, dosaditi dica,
neg ćeš biti lipa i rumena,
kako da si jučer dovedena.
A kad budeš s njime u postelji,
i on tebe primi i zagrlj,
pazi, na daj prsa doditi se,
jere će te zaboliti sise –
i ostalu vragoliju mnogu,
koju od strā pisati ne mogu.*

Već po zadnjem stihu, gdje Relković veli, da »od straha« ne može dalje pisati, što sve babe uče mladu, očito se vidi, da je mlada osim spomenutih besmislenih, ali u stvari nedužnih čaranja, čula od baba i drukčijih savjeta, jer inače ne bismo razumjeli, zašto bi se Relković odmah ljutito i grubo, kako mu nije bio inače običaj, okomio na te babe svjetovalice:

*Davor, babo, baš si ti sotona,
i vražji konj i vražja katana!
Kako će te vragovi jašiti. –
jer si jaka, moreš je nositi!*

A da ne bude ni malo sumnje, što je mislio reći, Relković je kudenje čaranja kod vjenčanja završio pozivajući se na riječi Evandjelja, da će se čovjek, koji nema roda – baš kao i stablo, što ne donosi ploda – podsjeći i vrći u vatru »nck izgori i pogine bržje«, jer je ženidba bez djece »baš kao dan, kada ne sja sunce«.⁵⁴

⁵³ Istina katoličanska (Budim 1732), str. 56.

⁵⁴ SPH XXIII, 34–36.

Također Došenova *Jeka planine*, braneći Relkovićev *Satir* od prigovora njegovih kudilaca, priča, kako mlada traži od baba savjeta, što da radi, da ne dobije djece:

*ležeć s mužom da ne rodi,
neka baba njoj pomože,
dite začel da ne može.*

I u Došena, upravo kao i u Relkovića, baba daje mladoj smiješan, ali posve nedužan savjet, koji bi je tobože imao sačuvati od djece:

*Kad obojak nasut smrada
od baburde uzme mlada
i nosi ga misto moći,
da joj može što pomoći,
da ju dica ne pritisnu,
u mladosti jošter bisnu,
da u kolu prosta skače,
za njom čedo kad na plače.⁵⁵*

Ali nema sumnje, da je i Došen znao, da starije žene, pače i same matere, umiju također drugim sredstvima pomoći djevojkama i mladim snašama, da zametu trag djetetu. U *Aždaji* jezičava baba priča, kako se mlada lijepa djevojka, dok joj je mati živa, ne treba bojati, da će je radi posljedica lakoumnoga života stići pred svijetom sramota:

*Al dok joj je majka živa,
ne će biti vrlo kriva,
jer je ona (t. j. mati) tome višta
od negdanji još godišta,
čedu vratom da zamota,
nek š njim gine sva sramota.
Dok je jošter divovala,
to je ona dilovala,
da kada bi radat stala,
nikom ne bi k sebi dala,
dokle ne bi trag zavrgla,
kud je svoje čedo vrgla.⁵⁶*

U pogledu njege sitne djece – od koje su eto Slavonke po kazivanju suvremenika često zazirale – zabilježili su Piller i Mitterpacher, da ih matere, ako nema kakove smetnje, ne odbijaju od prsa sve do druge ili treće godine, no usto im daju i drugu hranu, u prvom redu brašno ili srce (»medulla«) meke bundeve, kuhano u mlijeku. Običaj, da djeca sisaju do treće godine, bio je bez sumnje vrlo raširen i duboko ukorijenjen: već Ivan Grličić, župnik đakovački 1699.–1709., u svojoj knjizi *Put nebeski t. j. nauk krstjanski* (Mleci 1707.) izriječno je kazao, da griješi mati »koja brez uzroka svojim mlikom zadovoljno svoga diteta ne rani do treće godine« (str. 53). Dalje pričaju Piller i Mitterpacher,

⁵⁵ *Jeka planine* (Zagreb 1768.), str. A 10 (ispor. i izdanje u Gradi za povijest hrvatske književnosti, XI, 191–192).

⁵⁶ *Aždaja*, 119.

kako matere djecu omataju povojima i polažu u kolijevke, a kada su djetetu već četiri mjeseca, nose ga sa sobom u polje, pa ako ne ponesu i kolijevku, objese dijete u ponjavi o granu kojega stabla, i kada dijete zaplače, pritrči mati, iz tikvice mu zalije u usta šljivovice i tako utiša plač.⁵⁷

Relković se osobito tuži na oce, da u svojoj nerazboritosti kvare djecu, tek što poodrastu: voli otac poslati dijete za krmcima, nego da ga dađe u školu, da nešto nauči. Što je još gore, igrajući se s djetetom uči ga govoriti sramotne riječi i nagovara ga, neka materi opsuje majku:

*»Ne će tebe«, ti mu još govoriš
i u zao čas po njega slobodiš,
»ne smije te ona se doditi,
jer čeno mi kučku udariti,
neka plače tamo iza peću.
Je li tako, dragi sokoliću?«
Pa kad dite svoju mater zgodi,
onda tebi u tome ugodi,
ti se smiješ ludo vragometno,
što je dite već tako pametno!⁵⁸*

Takoga oca Relković ozbiljno opominje na veliku njegovu odgovornost za odgoj djece (»dat ćeš razlog Bogu velikomu«): otac će biti krivac, ako dijete kraj takoga odgoja kasnije postepeno zapane u sve teže poroke i svrši kao zločinac.

IX

Poslije izгона Turaka bile su vlastima pune ruke posla, da srede slavonska sela i da za saobraćaj izgrade valjane puteve i mostove. U Relkovićevo doba bile su se prilike u tome pogledu već znatno popravile. U drugom izdanju njegova *Satira* (1779.) slavonski seljak se hvali, kako je od prvoga Satirova posjeta – misli se time prvo izdanje Relkovićeve djela (1762.) – u Slavoniji sve na bolje krenulo:

*Ej Satiru, gdi se do sad bio,
ter me nisi davno pohodio?
Evo sada šestnaest godina,
a možeš li i povišje ima.
kako mi dva jednoč razložismo
i od moje zemlje govorismo.
Ti me onda mlogočim ukori
i štošta mi dosta prigovori...
Da sad vidiš, kakova su sela
i kakva su sva čeljad vesela,
ti bi sam se u seb' začudio
pak me ne bi nehatna kudilo,
jer sva sela već u redu stoje,
svaka kuća ima misto svoje,
sve u redu i sve po numeri...*

⁵⁷ Piller-Mitterpacher o. c., 129 (Zbornik za nar. život i običaje XXXV, 13 i 22).
⁵⁸ SPH XXIII, 79.

Te je stihove Relković popratio posebnim komentarom, u kojem je istakao neumorna nastojanja zapovjednikā gradiške regimente Becka i Ljubibratića oko sređivanja selā i cestā. Nastavljajući rad Beckov, Ljubibratić »drumove po koncu široko iskrči, s obe strane vodene oluke načini, po polak piskom i kamenjem nasu i utvrdi, sa strana voće i različita stabla posadi, mostove tvrde i negibljuće popravi. Sela, koja su blizu, s obe strane drumu po koncu pruži, a ostala u red postavi i gradiškoj krajini čisto drugo lice dade«. Dakako, graničari se već po seljačkoj konservativnosti nijesu oduševljavali za Ljubibratićevo nastojanje, a pogotovu jer su bez posebne nagrade morali i oni sami raditi kod tih javnih radova. No kada su kasnije vidjeli korisne rezultate sređivanja selā i cestā, sasvim su promijenili svoje mišljenje o Ljubibratićevo radu: »Tada oni, koji prije toga kroz guste šikare putovaše i svaki čas, da pustaija konja za uzdu ne zgrabi, bojaše se, pak sa svim tim u krčenju istih Ljubibratiću dušu psovaše, videći širok i slobodan drum, počeše ga i sami faliti govoreći: »Ej junače, Bog ti dao zdravje!« Tada oni, koji prije toga vozeći se priko starih mostova pipaše, hoće li moći održat kola, i namišćaše platine, da konji ne propadu, pak u načinjanju istih Ljubibratića kleše i proklinjaše, videći sada mostove široke i tvrde, počeše ga blagosivljati govoreći: »Ej junače, uvijek živio!« Tada oni, koji prije toga poradi grbavih putova do jednoga mista pol dana potrošiše, pak u ispravljanju istih Ljubibratiću zlo želiše, sada mogući onamo za jedan sat doprti, počeše ga i sami blagosivljati govoreći: »Ej junače, sričan bio, kud god se ganuo!« Spomenuo je Relković također, kako se i požeška županija sada diči svojim »kamenitim drumovima« izgrađenim po nastojanju velikoga župana grofa Jankovića i druge županijske gospode, »premda su i oni u načinjanju gdikoju dušu okrdašenu primiti morali«.⁵⁹

Ističući raniju nestašicu i nesređenost cesta i mostova Relković nije ni malo pretjeravao. Taube, koji je svoju knjigu o Slavoniji izdao samo dvije godine prije drugoga izdanja *Satira*, kazuje, da se tek poslije putovanja cara Josipa II. po Slavoniji u sedmom deceniju osamnaestoga vijeka počelo nastojati oko popravljjanja cesta, nasipa i malih mostova, a preko triju velikih rijeka – Save, Drave i Dunava – nije niti u doba Taubeova boravka u Slavoniji (1777.) nigdje bilo mostova, te su se putnici s kolima i konjima morali prevoziti skelama, a to je znalo biti opasno, osobito u zimi. I Taube je izrijeком pohvalio ceste u požeškoj županiji i osobito istakao krasnu cestu od Pakraca prema Zagrebu: sela su uz tu cestu bila razrušena (»weggebrochen«) pa je s obje strane ceste u određenim razmacima sagrađeno mnogo vojničkih stražarnica, koje su imale čuvati putnike od hajduka.⁶⁰ Također Piller i Mitterpacher kažu, da su u požeškoj županiji kraj cesta, koje su išle kroz šumu, stabla bila s obje strane na puškomet prorijeđena, a granje i grmlje isječeno, da hajduci ne mogu iz busije vrebati na putnike.⁶¹

⁵⁹ SPH XXIII, 130–133.

⁶⁰ Taube o. c., I, 4 i 6–7.

⁶¹ Piller i Mitterpacher o. c., 43.

O hajducima, kojih su nekoć pune bile nepregledne slavonske šume, mnogo se pisalo. Taube veli, da je još prije trideset godina – dakle oko godine 1750. – cijela Slavonija bila razbojničko gnijezdo: i doista nam se iz osamnaestoga vijeka sačuvalo obilje vijesti upravo o nevjerojatno drskoj smionosti hajduka, pred kojima nijesu bili sigurni niti gradovi, a pogotovu sela.⁶² Državne vlasti su kušale i milom i silom, da iskorišene hajdučiju, a Taube kaže, da je u zadnjih petnaest godina prije njegova dolaska javna sigurnost bila u Slavoniji prilično uspostavljena (»so ziemlich wieder hergestellt«), no posve je nestalo profesionalne organizirane hajdučije tek u drugoj polovici devetnaestoga vijeka. I sam se iz mladih dana sjećam, kako su stariji ljudi znali još živo pričati o zadnjem glasovitom slavonskom hajduku Maksimu Bojaniću, koji je – sakrivan i obavješćivan od svojih jataka o svemu što su vlasti spremale protiv njega – punih dvanaest godina hajdukovao po zapadnoj Slavoniji (1850.–1862.), dok nije zaglavio po izdaji jednoga jataka. Još i krajem devetnaestoga vijeka znali su ljudi za gdje kojega imućnijeg seljaka ili varošanina – s pravom ili s nepravom – govoriti, da se pomogao Maksimovim blagom: tako je još živa bila uspomena, kako Maksim nije škrtario, kada je ugrabljeno blago dijelio sa svojim jaticima.

Nije zaludu Relković pohvalio Ljubibratića, da je u gradiškoj regimenti sela, koja su bila blizu ceste »s obje strane drumu po koncu pružio, a ostala u red postavio i gradiškoj krajini čisto drugo lice dao«. Po svjedočanstvu Taubeovu još tridesetak godina prije njegova dolaska u Slavoniju nije u zemlji bilo sela izgrađenih na okupu, nego su seljačke kuće bile kojekuda rasute, jer seljaci su i u našim i u turskim zemljama najradije gradili kuće podalje od glavnih cesta, da izmaknu davanju vojničkih i drugih podvoza (»Kriegsführen und Vorspann«).⁶³ Piller i Mitterpacher isto tako kazuju za požesku županiju, da su nekoć u planinskim krajevima rijetko bila naselja na okupu, nego su kuće bile rasute i rastrkane, ali u doba njihova putovanja (1782.) već su se po selima kuće gradile jedna uz drugu.⁶⁴

I same seljačke kuće su u Relkovićevo doba bile vrlo loše građene. U prvom izdanju *Satira* prigovara on Slavonscu:

*Najpri, tebi kuća ne valjade,
to vas svaki i od sebe znade,
jer iznutra niti baš izvana
nije ona ničim umazana,
neg izvana kroz brona se vidi,
kako starac u zapečku sidi
pak se ni ond' ne more ugriti,
jer pendžeri nisu zatvoriti,*

⁶² Taube o. c., II, 67–71. – Bösendorfer, Crtice iz slavonske povijesti, 364–368. – Kempf, Požega, 196–199. – Matić, Isusovačke škole u Požegi (Vrela i prinosi V, 15–17).

⁶³ Taube o. c., I, 52 i 56.

⁶⁴ Piller i Mitterpacher o. c., 118 (Zbornik za nar. život i običaje, XXXV, 8 i 18).

*neg onako stoje odjaze
 cile zime i cile jeseni,
 pak ne možeš dosta navući drva,
 nego ti je uvijek vikce mruva...
 Što u zimi ti drva navoziš,
 polovicu da u fati složiš,
 mogao bi za novce prodati
 i srčali⁶⁵ pendzere kušiti,
 pak bi bolje kroz srču⁶⁶ vidio,
 a toliko ne bi se mučio.*

A i pokućstvo je u seljačkoj kući bijedno i sasvim oskudno:

*...nejmaš u sobi stolice
 ni u kući čestite police,
 nit je gdigod viditi armara,
 gdi se krušac i drugo zatvara,
 neg po turški na zemlju sjedete
 pak onako na zemlji jedete.*

U drugom izdanju *Satira* (1779.) Slavonac se hvali, da je »Slavonija sada u drugačijemu stanju, nego je onda bila, kada je njemu Satir prvi put pivao godine 1762.«:

*Dojdi sada pak da ti ukažem
 moju kuću
 Sad imadem u kući ormara,
 gdi se krušac i drugo zatvara,
 pak imadem krevet i stolicu,
 i živluh i klup i policu,
 i joštere od srče pendzere,
 sad mi kokoš papira ne dere.⁶⁶*

Iako je po Relkovićevim riječima u doba od prvoga do drugoga izdanja *Satira* slavonski seljak svoju kuću i pokućstvo u koječemu bolje sredio, jamačno to nije bilo svuda podjednako izvršeno, bilo je svakako krajeva, u kojima je još bilo stare zaostalosti. Premda je Taubeova knjiga u prvom redu namijenjena opisu Slavonije i Srijema, možebiti ipak ne smijemo na te naše krajeve primijeniti u punoj mjeri grubi i pogrdni njegov sud, što ga je izrekao o seoskim kućama »in den hungarischen Ländern«: to su kolibe od naboja, pokrite slamom ili trskom, bez staklenih prozora, tako da su više slične svinjcima nego stanovima razumnih stvorova, a iz njihovih krovova strše dimnjaci nalik crkvenim tornjima. No nema sumnje, da je Taube mislio na naše seljake, kada pričajući o »Ilirima« kazuje, da prosti svijet (»das gemeine Volk«) zbog siromaštva ili zapravo zbog lijenosti živi veoma bijedno, da spavaju na zemlji, jer nemaju postelje, – ili kada za sela u Granici veli, da su im kuće od naboja slične stanovima američkih divljaka, da cijela kuća ima jednu jedinu sobu bez prozora i ogledala, bez stolova, klupa ili stolica, bez peći i postelja.⁶⁷ Taube uopće dosta često govori o našim

⁶⁵ srča (tur.) = staklo, srčali = staklen.

⁶⁶ SPH XXIII, 47 i 130-131.

⁶⁷ Taube o. c., I, 52, 64 i III, 76.

krajevima i ljudima s visoka i s nekim prijezirom, prikazujući karakter i običaje njihove u suviše crnom svijetlu, a da je i u opisu seljačkih kuća doista prevršio mjeru, najbolji su svjedoci budimski profesori Piller i Mitterpacher, koji su samo pet godina poslije Taubea proputovali Slavoniju od Osijeka do Požege pa sasvim drukčije govore o seljačkim kućama u tim krajevima. Evo što oni kažu: »Kuća građe povišoko nad zemljom i prave ih od četverouglastih i otesanih greda, a najviše ih pokrivaju daščicama, rijetko za krov upotrebljavaju slamu. I sam dimnjak prave od drveta i građe ga u obliku tornja i kite ga. Iznutra sve izmažu zemljom, izglađe i napokon obijele krečom... Kuća je duguljasta oblika, a s pročelja je u sredini natrag uvučena, i tu se nalazi trijem. U trijem izlaze troja vrata: jedna u sredini, na koja se ulazi u kuhinju, iz nje u spremište i odande u sobu kućnoga gazde; druga dvojna vrata su s jedne i druge izbočene strane trijema, jedna je strana određena za primanje gosta, koji se namjeri, a druga za blagovaonicu, koja je zajednička za sve ukućane, te se u njoj sastaju domaći muškarci i žene i svršavaju poslove, koji se mogu raditi kod kuće ili po danu ili u večer pri svijetlu. To je također jedina soba, koja se za zimskih mjeseci grije naloživši vatru u peći, jer noćivaju u hladnom. Ako kućni gazda ima ili braće ili sinova oženjenih, sagrade se odijeljeno, no ipak unutar iste ograde, za pojedine braćne parove posebne spavaće sobe, u kojima mogu spremiti svoje stvari i imati ih sami za sebe. Unutarnjosti soba je jedini ures čistoća, na koju svi jako paze«.⁶⁸

Poslije sloma turske vlasti u Slavoniji znatno se prorijedilo i stanovništvo: otišli su iz zemlje ne samo vršinci uprave turske i vojnici nego uopće stanovnici muslimanske vjere, kojih se bilo naselilo i u gradovima i u selima. Splićanin Atanasij Georgiceo kazuje u izvještaju, što ga je 1626. sastavio za cara Ferdinanda II., da u Osijeku od 300 kuća ima samo deset katoličkih, a džamija da ima osam.⁶⁹ Otprilike u isto doba (1623.) zabilježio je apostolski vizitator P. Masarechi za Osijek, da je ondje bilo samo sedam hrvatskih katoličkih obitelji i isto toliko mađarskih kalvinskih.⁷⁰ U Požegi, sjedištu sandžakata, našao je vizitator fra Pavao iz Rovinja godine 1640. uz »quantità di case christiane« četrnaest džamija,⁷¹ a bosanski biskup Požežanin Nikola Ogramić veli u svom izvještaju o pastirskom pohodu u požeškoj župi godine 1673., da u njegovu zavičajnom gradu, uz katoličko naselje sa više od dvjesto kuća oko franjevačke crkve Sv. Duha, stanuju muslimani odjelito za sebe i imaju gotovo tri tisuće kuća.⁷² A bilo je dakako muslimana i po slavonskim selima.

Za dugih borba s Turcima, što su u Slavoniji zaredale poslije poraza turske vojske pod Bečom (1683.) pa do karlovačkoga mira (1699.),

⁶⁸ Piller i Mitterpacher o. c., 118–119 (Zbornik za nar. život i običaje, XXXV, 8–9, 18–19 i 26).

⁶⁹ Putopis A. Georgicea iz Budima u Bosnu, ed. Batinić, Starine XVII, 134.

⁷⁰ Izvješće apostolskog vizitatora P. Masarechija, ed. Draganović, Starine XXXIX, 38.

⁷¹ Izvještaj o Bosni g. 1640. O. Pavla iz Rovinja, ed. Zlatović, Starine XXIII, 35.

⁷² Jelenić, spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca, Starine XXXVI, 145.

znatno se promijenilo pučanstvo i po gradovima i po selima: jedni su bježali sa svojih starih sjedišta, a pusta su selišta zapremali doseljenici, koji su pritjecali iz Bosne, iz mletačke Dalmacije, a ubrzo je pod patronatom bečke vlade počela i kolonizacija njemačkih poljodjelaca, poznatih u Slavoniji pod imenom Švaba, jer su dobrim dijelom i dolazili iz švapskih krajeva južne Njemačke. Za neka sela u požeškom kraju ima pouzdanih svjedočanstava, da se u njima stanovništvo u razmjerno kratko vrijeme u tri puta izmijenilo: u popisu naselja gospoštije kutjevačke od godine 1702. rečeno je za sela Ciglenik i Tominovce, da su u njima za turskoga gospodstva stanovali muslimani (»Turcae«), u doba sastavljanja popisa »rustici graeci ritus« i »Rasciani graeci ritus«, a poslije su to bila u većini njemačka sela. Isto je tako rečeno za kasnije posve njemačko selo Poreč, da su u njemu za Turaka živjeli »rustici catholici«, a u doba popisa »advenae bosnenses Valachi graeci ritus.«⁷³

U prvim godinama poslije sloma turskoga gospodstva bila je Slavonija vrlo slabo naseljena. U službenim spisima toga doba – osobito u *Inventatio administratum Eszekiensis, Posegensis et Praefecturae Ueroviticzensis* od g. 1688., pa u popisu kotara i grada Osijeka od god. 1697. i u sumarnom popisu Slavonije, koja je bila pod komorom, od g. 1698. – upravo je nemilo velik broj pustih selišta kršćanskih i muslimanskih (»pagi deserti«).⁷⁴

Zanimljivo je, da su i naši popovi glagoljaši dovodili u većim grupama narod na pusta slavonska selišta: Vinko Čubelić, »presbyter illyricus, vulgo glagolita« doveo je g. 1779. iz župe Bukove Gore (u travničkom kraju) 400 katolika u vlastelinstvo đakovačkoga biskupa, a kada je to još jednom pokušao, bio je uhvaćen; malo zatim je Antun Novak, »presbyter saecularis glagolita«, s jednim đakonom latinašem preselio g. 1783. u Slavoniju 800 duša iz mletačke Dalmacije.⁷⁵

Uza sav priliv domaćih i stranih doseljenika Slavonija je još i krajem osamnaestoga vijeka bila slabo naseljena: Taube je zabilježio, da je 1777. bilo u Slavoniji 233.000 duša, a ta prostrana i plodna zemlja mogla bi, po njegovu mišljenju, lako prehraniti jedan milijun, pače i dva milijuna radinih i marljivih stanovnika. Nestašici žiteljstva bi se lako pomoglo, kada bi se doseljenicima iz Turske olakšao prijelaz u Slavoniju, pa Taube jako zamjerava državnoj upravi, što tim doseljenicima pravi teškoća i sasvim strogo udara carinu na svu imovinu, što je sa sobom donose, a ni malo se ne brine, da im priskrbi kuće za stanovanje. Austrijskom vladinom savjetniku bilo bi dakako drago, kad bi državna uprava nastojala privući u Slavoniju Nijemce, koji se svake godine jatimice sele u istočnu i zapadnu Indiju. Naprotiv, nijesu Taubeu simpatični »Illyrier aus dem Venediger Dalmatien«, kojih se zadnjih godina dosta doselilo u Slavoniju, jer Dalmatinci su još ljeniji od

⁷³ Smičiklas, Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije, II, 162, 177, 178.

⁷⁴ Smičiklas, o. c., II, 33, 55–60, 62, 63, 68–70.

⁷⁵ *Diarium sive prothocollum conventus S. Crucis Inventae Essekini*, ed Bösendorfer, Štarine XXXV, 87 i 104.

Slavonaca, tako da zemlja ne će imati od njih koristi.⁷⁶ No Piller i Mitterpacher posve drukčije govore o radinosti slavonskih seljaka i seljakinja: muškarci su od ranoga proljeća do kasne jeseni zaposleni u polju, a preko zime su im pune ruke posla oko popravljivanja oštećenih zgrada, ograda i oruđa, pa kada nemaju drugoga posla, ne stide se plesti čarape i rukavice od vune. O ženama govore budimski profesori još ljepše: one pomažu muškarcima kod poljskih radova, brinu se za kuću i porodicu, same priređuju svu lanenu i vunenu odjeću, tako da po njihovu mišljenju u drugim krajevima žene nijesu nipošto radinije od slavonskih žena.⁷⁷

X

Spomenuli smo već, kako su i Relković i Došen oštro osudili svatovske gozbe: njima se seljačke kuće ekonomski upropašćuju, a kada se gosti razgriju preobilnim jelom i pićem, znadu prevršiti mjeru u razuzdanosti. Došen se u *Aždaji* u »Ukoru od proždrlosti«, osim svatova, raspričao na daleko i široko također o drugim gozbama, što su bile u osobitim prigodama u običaju po selima: kad se rodi dijete, ide seoski ženski svijet, osobito bliža i dalja rodbina, k roditelji na *babine*, – umre li tko u kući, kupe se rođaci i prijatelji na *podušje*, – a valja također prirediti gozbu, kada komu »*krsno ime* bane i *krsnice* slavit stane«. Šteta što Došen – šibajući vrlo oštro »žderanje« i »lokanje«, kojega je dakako u takim zgodama bilo – nije dospio reći nam koju i o narodnim običajima, što su bili u vezi s babinama, podušjem i krsnim imenom. U Došenovu žestokom vojevanju protiv čutura i bukara znala mu je iz pera izmaći gdjejkoja smiješna, ali i ujedljiva slika, koja očito nije bila posve bez realne osnove. Kada na babinama čutura zareda od gošće do gošće, ne zaborave bake niti roditelju:

*A i majka u porodu
za ispunit volju rodu
čuturum se ponategne,
da vakija nju postegne.
Nudi baka: »Srknj, dušo,
nategni se ti, dragušo!
Znam, da nisi piti višta,
ali opet zato ništa,
valja uzet zarad lika,
i ditekcu zarad mljka,
da bolana ne dangubiš
i da mljka ne izgubiš.
Mlada staroj odgovara:
»Čutura me istom vara,
jer premda mi usta kvasi,*

⁷⁶ Taube o. c., I, 57–58.

⁷⁷ Piller i Mitterpacher o. c., 123–124 (Zbornik za nar. život i običaje XXXV, 10–11, 20).

*srca žeđe ne ugasi;
dok trideset puta klapne,
čelo mi se odma napne.
Daj mi dižvu il bukaru,
posestrimu moju staru,
otkudno sam piti višta,
od negdanji još godišta».
Kad se oblo ponategne,
onda majka i privilegne,
a kad majku dižva smiri,
druga dižvu prstom miri:
»Pak tako mi«, veli. »danka,
ne ostade ni do članka!«*

Nije Došen zaboravio niti pazara i sabora (crkvenih godova i proštenja), gdje je također neumjerenost u jelu i piću znala slaviti slavlje.⁷⁸

I Relković je ozbiljno prekorio svoje zemljake, što previše vole rakiju, a po svome običaju osobito svraća pažnju na ekonomsku štetu, koju prijatelji rakije nanose svome gospodarstvu. Kada se gdje god u selu rakija peče, eto sa svih strana susjeda i prijatelja, da tobože pomognu kod pečenja, pa se tu razvedu razgovori i pijucka rakija, tako da se dobrim dijelom još kod kazana popije, a na poslove dakako nitko i ne misli. Takove rakijaše ozbiljno svjetuje Relković:

*Rakija je gospodarstva dio,
kojeg, kad bi ti pametan bio,
morao bi u novac spraviti
pak se hranit, odiću praviti,
kako mlogi ovaj način znade
pak po malo drugim piti dade.
Al ti ne češ, neg dok kazan peče,
dotle tebi i rakije teče:
kad nestane u prosiči koma,
onda nosiš prazan sudić doma.
Onamo ti litina ostala,
a ovamo rakija nestala,
ni od kud se pomagao nisi,
sada gledaj, siromaše, gdi si.»⁷⁹*

Slavončeva ljubav za čašicu nije izmakla niti oku budimskih profesora Pillera i Mitterpachera za kratkoga im boravka u požeškoj županiji: »Ad potum vinum, magis autem exaltatum e prunis liquorem adprobant, quorum, si desint, defectui sola aqua supplet.«⁸⁰

Narod, koji u osobitim prigodama u priređivanju obilnih gozbi ne žali i suviše potrošiti, nije čudo da će rado dočekati i pojedinca gosta. Za požeški kraj, a to će manje ili više vrijediti i za ostalu Slavoniju, zabilježili su Piller i Mitterpacher, da u seljačkim kućama, ako pozovu gosta ili ako ga put nanese, podvore ga u gostinjskoj sobi, a za stolom

⁷⁸ Aždaja, 168 i dalje.

⁷⁹ SPH XXIII, 124–126.

⁸⁰ Piller i Mitterpacher o. c., 123 (Zbornik za nar. život i običaje XXXV, 10 i 20).

s njime ponajviše ne sjedi nitko osim kućnoga starješine. Ako gost ina da ostane i preko noći, u večer jedna mu od žena u toploj vodi opere noge i obriše peškirom.⁸¹

Kada su ukućani sami, jedu svi za zajedničkim stolom, no jedni poslije drugih: najprije sjedaju za stol muškarci, pa kad se oni nahrane, dolaze žene, a najposlije se jelo donese djeci. U jelima nema velike raznolikosti. Ljeti se hrane najviše povrćem i jelima od brašna, a zimi mesom, osobito svinjetinom. Ako urodi glavati kupus, seljaci mu lišće izrežu na sitno i ukisele ga za zimu u njegovu vlastitom soku. Hrane se i svježim bundevama: ogule im koru, kuhaju ih u vodi, pa kad omekšaju, začine ih vrhnjem. Bundeve spremaju također za kasniju upotrebu: ogule ih i izrežu u duge listiće, pa ih zatim ukisele ili na suncu osuše. Što god priređuju od brašna pšeničnoga ili kukuruznoga, redovno kuhaju u mlijeku, a često poliju samo istopljenom slaninom. Za Božić se svaka kuća pobrine za pečenicu: odojče ili veće prase ispeče se cijelo, a od te pečenice ne će zaboraviti odsjeći ljepši komad i poslati vlastelinu, ako nablizu stanuju, ili župniku.⁸²

Piller i Mitterpacher su u svome opisu puta po požeškoj županiji pribilježili također, kako su se u to doba odijevali seljaci i seljakinje. Odijelo muškaraca se malo razlikovalo od odijela Mađžara: ljeti su ponajviše odjeveni u laneno platno, košulja im siže gotovo do koljena i oko bokova je pritegnuta pasom, a kad hoće da se bolje odjenu, obuku preko košulje kratak vuneni haljetak, koji je rijetko bijele, najčešće tamne, gotovo zagasite boje, a obrubljen je crvenim ili modrim. Brade nitko ne nosi,⁸³ a brkove ponajviše imaju. Kosu vežu straga i uvijek je drže u redu. Glavu pokrivaju nekom vrsti suknene kape, koja ima oblik kusoga stošca ili šupljega polueliptoida, a boje je crvene ili tamno modre. Ženske haljine su također od lancnoga platna, izuzevši kratke vunene pregače, koje su različite boje, ponajviše prugaste, a nose ih uvijek dvije, po jednu sprijeda i straga, kao da hoće time nadomjestiti gornju haljinu. Glavu zamataju platnenim rupcem, tako da im se samo lice vidi. Kada hoće da se kićenije odjenu, obuku na tijelo crni prsluk bez rukava, a na noge vunene čarape različne boje. Osobito kite glavu, ponajpače djevojke, koje na glavi nose mjesto vela crveni okrugav nakit, više zbog uresa nego da njime pokriju glavu. Jako vole životinjskim zubima i metalnim pločicama različenoga oblika i boje, nanizanim na vrpцу dijeliti kosu i kititi spomenuti crveni nakit na glavi, pa vrat i uši. Po zimi nose i muškarci i žene kožuhe.⁸⁴ Zanimljivo je, što Taube (o. c.,

⁸¹ Piller i Mitterpacher o. c., 121 (Zbornik XXXV, 10 i 19).

⁸² Piller i Mitterpacher o. c., 121–123 (Zbornik XXXV, 10 i 19–20).

⁸³ Taube veli naprotiv (o. c., I, 68), da prosti svijet (»das gemeine Volk«) pušta bradu i nikada je ne striže, a odličniji da imaju brkove kao njemački grenadiri. Koliko je meni poznato, danas nema u Slavoniji nigdje bradatih seljaka. Da je taj običaj doista nekoć postojao, bio bi ga valjda još tkogod spomenuo ili bi se ma gdje sačuvao, a Piller i Mitterpacher eto izrijeком kažu, da niti u njihovo i Taubeovo doba nitko nije nosio brade.

⁸⁴ Piller i Mitterpacher o. c., 117–118 (Zbornik za nar. život i običaje XXXV, 8 i 18).

I, 13) priča o slavonskim ženama, kako znadu od korijenja praviti šmin-ku (pomast za bojadisanje lica), koja je mnogo prirodnija i ljepša od francuske, a puno je jeftinija i ne da se saprati.

Relković je mnogo pisao o zabavama i igrama seoskoga svijeta, no pri tome je po svome običaju u prvom redu isticao, koliko su te zabave i igre štetne u moralnom i ekonomskom pogledu. Vidjeli smo, kako je oštro osuđivao kolo, osobito noćno, kao rasadište nemoralna među mladim svijetom i ženskim i muškim. Njegova osuda kola izazvala je sad oštriju sad blažu reakciju u suvremenih slavonskih pisaca (Katančić, Filipović), a niti strani intelektualci Piller i Mitterpacher nijesu iznijeli nikakve zamjerke kolu: »... choreae graves et placidae, quas non raro absque illo instrumentorum illicio ad solos praeceuntis cuiuspiam cantus instituunt. Res veterum suorum regum ducumque praeclare gestas canere amant easque carminis et rhythm legibus implicatas habent«. Za muzičke instrumente vele Piller i Mitterpacher, da slavonski seljani gotovo nemaju drugih osim dudā (gajdi) i tamburā: »Instrumenta musica fere non alia quam haec duo: utriculus solo sub brachiis pressu tibiam animans et lyra quaternis vel senis chordis vocalis. Modulatio tristis potius placet quam laeta...«⁸⁵

Kao što je po Relkovićevu mišljenju kolo rdav običaj baštinjen od Turaka, jer ga »Turci najprvo počеше, Muhamedu na grobu igraše, za ukazat nikoje veselje Muhamedu svomu na poštenje«, isto bi tako bilo tursko naslijede i prelo, pa ga Relković stavlja na prvo mjesto među školama nevaljalštine, što su ostale od Turaka:

*Prva skula u večer počima
pak već slidit do pō noći ima.
u nju idu momci i divojke
i donesu posle svakojake,
koja prclu, koja svile plave
pak ond' vezu nidra i rukave.
Hoćeš znati, što se jošter uče?
Ja ću kazat sve, kako se muče:
žensko presti, a muško tamburat,
obodvoje krast i ašikovat.
Brašno kradu i govedske masti,
peku pite i svakakve slasti.
gurabije i peksetetiće,
peku alvu i od brašna ptiće...
A mladići pokradu duhane
ispod krova na koncu nizane...*

Već smo rekli, kako je veoma ostrim riječima Relković žigosao razularenost seoskih momaka i djevojaka, što zna oteti mah u kolu, koje se u kasnu noć zaigra na prelima i kojemu nema kraja, »dok je tkogod od' nud ne rastira i spavati doma ne protira.«⁸⁶

⁸⁵ Piller i Mitterpacher o.c., 130 (Zbornik XXXV, 13 i 22).

⁸⁶ SPH XXIII, 81-83, 86.

Kada ženski svijet poodmakne u dobi te im godine više ne dadu da orluju po prelima i u kolu, traže žene rasonode u posijelima: »jer se žene skupe na sokaku / baš u svetac i nedilju svaku, / pak već ondi vashdan mormoraju / o drugomu i ogovaraju«. Svakako je upravo Relkovićev opis ženskoga posijela u *Satiru* jedna od najživljih slika iz slavonskoga sela u njegovo doba: sjatila se mlađa i starija ženskadija, jezici se u sav mah razmahali, bujica se ogovaranja i klevete razlijeva na sve strane. Ni tu nije Relković zaboravio da mu je dužnost izrijeckom prekoriti i taj rđavi običaj, te se potkraj posijela »poštena jedna udovica« okosi oštro na jezičave svoje drugarice:

*Je l' vam, drúge, još štogod ostalo,
što se nije ovdí protresalo?
Od toliko poštenih majstora
nitko nije prez vašeg ukora.
Da to oni kakogod začuju,
ja bi rada, da vas izapsuju».⁸⁷*

I stariji muškarci imaju dakako svoje sastanke, svoje »divanc«:

*Još imade osobita skula,
– da Bog dade, da bi se rasula! –
koju Turci kod vas ostaviše
i divan joj ime nadivaše,
pak i vaši idu na divane,
zalud side i puše duhane.
I u svetac i u postelndane
oni šeću pak još lindovane,
a posao neurađen stoji,
nit tko mari nit se koga boji,
jere nejma doma gospodara,
u mehani on se razgovara.*

Gdje kućni starješina suviše zalazi u mehanu na divane uz čašicu, u takoj kući ne može biti napretka: starješina treba ne samo da razredi, tko će od ukućana što raditi, nego da se i sam prvi prihvati posla, jer samo takoga starješinu zavoljet će zadrugari, pa će kuća pod njegovom upravom u miru i složnom radu napredovati.⁸⁸

Sudeći po razgovorima žena na posijelu počela je iz gospodskih redova prodirati u selo još jedna posve loša navika: kartanje na novce. Kada je – kazuje Relković – na posijelu među ženama počela Marta govoriti, da je vrlo dobro i korisno igrati se na karte, jer čovjek dobije novaca, a da ništa svoga ne proda, njena drugarica Pavlija sasvim joj oštro uzvрати:

⁸⁷ SPH XXIII, 88–101.

⁸⁸ SPH XXIII, 101–104.

*»Ne budali!« – povika Pavlija.
 »Znaš, kockarom kakva je avlija,
 da u njojzi ništa ne imade,
 jerbo kockar sve proigrat znade.
 Moj muž biše naučio prije
 lombre, triset i što vruga nije,
 dok ne rasu do posljednjeg novca,
 sad u kući ne imadem lonca...
 Gospoda se igraše do sada,
 koji dosta imaju novaca,
 svoja dobra, konja i ovaca,
 ali samo da vrime potroše,
 dva tri sata, pak mlogo ne troše...
 I viruj mi, mlogi zanadžiija
 s ove igre posta hinadžiija.
 Što priko dan zanatom zasluži,
 to proigra, žena mu se tuži.
 Još da se ni faro ukinuo,
 mlogi bi s njeg ta i poginuo.
 Kvit a duplo, nigdi te ne bilo,
 s mlogoga ti poskida odilo!«⁸⁹*

Sve te hazardne igre – lombre (španj. l'hombre = čovjek, vazal), triset, faro (pharaon), kvit a duplo – ne bi se bez sumnje u *Satiru* spominjale u razgovoru seoskih žena, da nijesu doista bile poznate u slavonskim selima.

Muškarci su imali također igara, kojima se razvija okretnost tijela ili jača tjelesna snaga. Mladići bi ili pojedince sami ispred sebe bičem gonili obruč ili bi ih više, razdijelivši se u dva protivnička reda, štapovima tjerali jedni protiv drugih drveni kolut. Koji red potjera pred sobom kolut i s njime protivničku stranu, njegova je pobjeda. Muževi su običavali bacati kamen na metu, i u toj im se igri snaga mišica tako jačala, da tko je s kamenom počeo, sa stijenom je dovršio.⁹⁰

U pogledu njege zdravlja i liječenja nijesu bile prilike u Slavoniji osobito povoljne: liječnici i ljekarnice bili su i po gradovima rijetko posijani, a pogotovu po selima.⁹¹ Relković prigovara svojim zemljacima, što u zadrugama slabo paze na zdravlje ukućana: niti su im kuće

⁸⁹ SPH XXIII, 100–101.

⁹⁰ *Lusus genti proprii pauci sunt. Juvenes aut soli trochum flagellis ante se agunt, aut plures in duas adversas velut acies distributi orbem ligneum baculis in diversa propellunt. Quaecumque acies orbem et cum eo adversam partem ante se agit, victoriam retulit. Viris solenne est lapidem ad metam jacere, quo in exercitationis genere eo vires confirmantur, ut qui a lapide coeperit, in saxo desinat.* (Piller i Mitterpacher o. c., 130. – Zbornik XXXV, 13 i 22.)

⁹¹ Matić, Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije Preporoda (Zagreb 1945.), str. 27–29.

sagrađene kako treba, niti se brinu za bolesnike, kako bi valjalo da čine razboriti ljudi, koji znadu, što vrijedi zdravlje. Evo kako *Satir* poučava Slavonca:

*...razboli se kojegod željade
jal može bit dītešce imade,
onda bi mu valjalo goditi,
ne bi l' moglo naskoro hoditi,
pak mu dati na pobaška misto,
gdi nī smrada, nego lipo čisto,
ter ga toplo sveudilj držati,
a ne dat mu napolje trčati
takom znojnu, pak da ti ozebe ...
Al ti tako, moj Slavonče, ne češ,
neg za nemar bolestnika mečeš:
ti ga turiš u jednog kiljera, -
kazao sam, nī vridan filjera,
jer kroz brvna siverina puše,
mora ostat bolestnik prez duše.
Ako li se u litu dogodi,
onda njemu baš nitko ne godi,
jer sva željad odu na posao,
nejma nikog, tko bi k njem došao ...*

I dalje Relković zamjerava Slavoncu, što ne će da sluša liječnika i ne će da mu o bolesniku sve po istini kaže: »jer likarom ne valja tati«. ⁹²

O bolestima i o lijekovima, kojima ih narod liječi, ima prilično vijesti u Pillera i Mitterpachera. U ljetu pati svijet od groznica, no osobito su zlopake (»malignae«) groznice u veljači i ožujku; u srcu zime, u prosincu i siječnju, na redu je upala porebrice, a griža (dysenteria) muči ljude i u ljetnim vrućinama u kolovozu i u studenim siječanjanskim danima. Groznicu narod liječi tako, da na tašte pije vodu, u kojoj se kuhalo cvijeće i lišće od kičice (gentiana centaurea) ili također korijen od trpuca (plantago). Od istoga trpuca sjeme liječi grižu, a liječe tu bolest također sjemenom divize (verbasci blattariae). Protiv vodene bolesti pomaže voda, u kojoj su se kuhale bobice od borovice, a prije nego taj napitak dadu bolesniku, nakapaju u nj soka iscijeđenoga iz svježega korijena debeljače (bryoniae). Za oteklinu slezene dobro je piti mlijeko, u kojemu se kuhala žalfija. Ima narod dakako lijekova za rane i opekline, pače i za rak. Tu zlopaku bolest, s kojom se i naša moderna medicina još uvijek bori, liječili su neki u Slavoniji tako, da bi ježa i krticu žive spalili, smrvili ih u prah i pomiješali podjednako prah od jedne i od druge spaljene životinje. Ranu bi u jutro i u večer namočili govedom žuči, posuli pepelom od tih spaljenih životinja i zavili kakvingod listom. Ako upornome zlu ne bi taj lijek pomogao, skuhalo bi u vodi bo-

⁹² SPH XXIII, 137-139.

baća (beccabunga) i nad tom vodom bi parili bolno udo, a kad voda bude već mlaka, ranu bi njome oprali.⁹³

XI

Slavonskom je seljaku od uvijek bilo glavno vrelo privrede obradivanje zemlje i s time u vezi gojenje domaćih životinja. U jozefinsko doba, zadojeno fiziokratskim shvaćanjem privrednoga života, državna je uprava nastojala, da se poljodjelci upute, kako će racionalnim obrađivanjem zemlje i gojenjem stoke postići što bolje ekonomske rezultate. Nastojalo se ne samo oko unapređivanja već udomačenih grana narodne privrede nego i oko uvođenja novih. Da se to postigne, državna se uprava brinula, da seljaci dobiju u ruke knjige pisane narodnim jezikom, koje će ih poučiti, kako će popraviti svoj dosadašnji tradicionalni način gospodarenja, ili će ih uputiti u grane privrede, kojima se dotle još nijesu bavili. U tome poslu je u jozefinsko doba državna uprava pozivala na suradnju suvremene hrvatske intelektualce, da prirede – u prvom redu po njemačkim izvornicima – pučke knjižice, koje će narod uputiti u racionalno gospodarenje i zagrijati ga za taj rad.

U vezi s vladinim nastojanjem, da se u Slavoniji uvede gojenje svilaca, što je počelo u sedmom deceniju osamnaestoga vijeka, poznati hrvatski pisac Požežanin fra Josip Pavišević preveo je s njemačkoga i izdao 1765. u Osijeku uputu o sađenju i njegovanju dudova.⁹⁴ Na poziv svojih vojničkih starješina M. A. Relković je 1771. preveo na hrvatski njemačku knjižicu češkoga zemaljskog knjigovođe Ivana Paula o gojenju ovaca s Weigandovom uputom o sađenju duhana: *Razloženje svrhu plodenja i pripaše ovaca s jednim nadometkom od sijanja i timarenje duhana*. Kada je Paulova knjižica 1774. izašla u novom njemačkom izdanju, Relković je »na zapovijed visokih starešina« preveo i to novo izdanje: *Prava i pomljivo ispisana ovčarnica* (Osijek 1776.). Još prije Relkovića izdao je prijevod toga novog izdanja Paulove knjižnice također A. T. Blagojević: *Izkušani nauk, kako se ovce kroz dobro upravljenje k najboljem stanju dovesti i u takvom uzdržati mogu* (Požun 1774.).⁹⁵ Opću uputu o obrađivanju polja je u to doba po njemačkoj knjizi Joh. Wieganda izradio »svijetle varmedije požeške negdašnji notar« I. Jablanci: *Priručna knjiga za slavonsku seljansku mladež učiti u dobro naređenom poljskom rađenju* (Beč 1772.).⁹⁶ Potkraj osamnaestoga vijeka je vinkovački župnik i gimnazijski profesor Josip Stjepan

⁹³ Piller i Mitterpacher o. c., 130–133 (Zbornik za nar. život i običaje XXXV. 13–14 i 22–23).

⁹⁴ Jakobić, *Scriptores Interamniae vel Pannoniae Saviae nunc Slavoniae dictae*, ed. Šrepl, Grada za pov. hrv. knjiž. II, 128.

⁹⁵ SPH XXIII, str. XXII–XXIII. – Matić, Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije Preporoda, 116–117.

⁹⁶ Safarik, *Geschichte der südslav. Literatur*, II, 190.

Relković, sin pisca *Satira* i *Ovčarnice*, priredio – djelomice također po njemačkim vrelima – za slavonskoga seljaka knjigu u stihovima, da mu bude kroz cijelu godinu savjetnik u svim poslovima seoskoga gospodarstva: *Kućnik, što svakoga mjeseca priko godine u polju, u brdu, u bašči, oko marve i žvadi, oko kuće i u kući čini i kako zdravje razložno uzdržati ima* (Osijek 1796.). Djelo je posvećeno »general-inspektoru istočnih krajina« De Vinsu, koji se svojski brinuo, da *Kućnik* što prije ugleda svijet.⁹⁷

Iz svih tih knjiga se vidi, kako se po mišljenju stručnjaka onoga doba imalo urediti seosko gospodarstvo, da napreduje i da što bolje nagradi težakov trud, no iz njih ne doznajemo, kako se doista gospodarilo u slavonskim selima potkraj osamnaestoga vijeka. Iz prigovora, što ih je Relković iznio u *Satiru* u odsjeku »Od gazdaluka«, razabiremo, kako je slavonski seljak sam sebi nanosio štetu, jer se ili radi svoga nemara u radu ili radi nerazboritosti u sređivanju gospodarstva nije umio valjano okoristiti plodovitosti slavonske zemlje. Kada Slavonac pođe orati polje, »uvis pokasno ustanu, još kasnije vole preći stanu«: pod plug upregnu po osam volova ili konja, uz plug ih idu četvorica, a peti pluži. S obje strane pluga je vika, volovi uplašeni vikom i bičem nejednako vuku pa često polome plug i jaram:

*Dok oprave, i pol dana projde,
međuto jim već i ručak dojde.
Oni glede sve na ručkaricu,
hoće l' donet na glavi miricu
i u ruki bokaru rakije,
da se težak siroma napije;
jer su danas mlogo uradili
i oruči pluga pokvarili.
Prez rakije ništa bit ne more,
jer se ne da orati, nebori!*

A kada sjednu za ručak, »po tri sata promišljajuć jedu«, pa ako tko i spomene, da se požure na posao, ne će drugi ni da čuju, – »a nek malo i marva počine«, da im ne bi jedna izginula. Pa kada se napokon nakane i po ručku ustanu orati, ne će već da vazdan oru, nego samo do užine. I tako, koliko god ih se diglo na posao, ne pooru u dan niti jednoga jutra:

*Vidiš dakle, moj dobri težače,
i dangubni jošter posleniče,
ne čudi se, što ti nejmaš hrane,
kad tolike imadeš mahane.⁹⁸*

⁹⁷ Tropsch, Uzori Reljkovićevu *Kućniku*. Rad 145, str. 1–29.

⁹⁸ SPH XXIII, 126–127.

U vezi s obrađivanjem zemlje osuđuje Relković još jedan rđav običaj, što ga zovu »moljba«: u nedjelju ili blagdan ide i staro i mlado drugome na posao bez plaće, samo za hranu. To je nekoć bio lijep običaj, ali se s vremenom izrodio:

*Lip običaj i dostojan fale,
al se ljudi sada š njime šale,
jer ni moljba za moguće ljude,
neg sirote udovice hude,
koja nejma čime uzorati
niti sebi hrane dobaviti.
Stari ljudi, to je kod njih bilo
ova moljba jedno dobro dilo,
koje oni činiše ubogu,
da bi samo ugodili Bogu.*

A sada – priča Relković – u nedjelju i blagdane idu na posao imućnim gazdama: što mlađarije što starijega svijeta skupi ih se i stotina, pa ih valja sve obilno počastiti jelom i pićem, ništa im se ne smije uskratiti. A od toga nikome nikakve koristi: poslenici nemaju od svoga rada ništa drugo već što pojedu i popiju, gazda za to čašćenje poslenika potroši više, nego što bi potrošio za plaćene radnike, a usto se dakako učesnici moljbe nipošto ne prekinu poslom, pa ako gazda što prigovori, eto svađe i rječkanja:

*Ako sam ti na moljbu došao,
ja ti nisam za novce pošao,
niti ćeš mi novci naplatiti;
što sam vridan, ono ću raditi.⁹⁹*

I u gojenju domaće živine kori Relković slavonske seljake da posve nerazborito rade. Hrane svu silu svinja, koje im izruju polje i unište pašu, te krave nemaju nigdje travke da zagrizu, pa gdje još žira nema, pojedu svinje žito i kukuruz, tako da radi toga sva kuća oskudijeva, jer »do hrane druge ne dogaze«. Bolje će biti, neka seljak drži svinjā samo radi smoka, a više neka se bavi drugom stokom, od koje će imati više koristi. A i s kravama se sasvim nerazumno postupa: drže po sedam osam krava, »al u zimi da tribuješ lika, ne bi našao ti u kući mlika«, jer kravā ne timare kako treba, bace im sijena u šljiviku, a i to živina »prika srca ždere, jer po leđi snig i kiša dere«. ¹⁰⁰

Dok se Relković prema općem karakteru *Satira* i u gospodarskim poslovima ograničio samo na nedostatke, koje bi valjalo popraviti, dakle – da tako rečemo – na negativne momente u gospodarskom radu »svojih zemljaka, stranci su pišući o Slavoniji pošli dalje: želeći tudi svijet upoznati s prilikama naših krajeva iznosili su uporedo i pozitivne i negativne momente iz privrednoga života slavonskoga sela, tako da od njih doznajemo štošta, što domaći suvremenici nijesu smatrali potrebitim da zabilježe. I Taube i Piller-Mitterpacher slažu se u tome, da bi

⁹⁹ SPH XXIII, 104–106.

¹⁰⁰ SPH XXIII, 123–124.

plodna slavonska zemlja mnogo obilniji rod donosila, kad bi se valjano gnojila, a Piller i Mitterpacher vide uzrok tome nedostatku u nerazboritoj raspodjeli upotrebe zemljišta: slavonski seljak uzima previše zemlje za oranice, a premalo za livade, pa zato ne može hraniti onoliko marve, koliko bi trebalo, da se za oranice namakne dostatna količina gnoja. Siju se sve vrsti žita i kukuruz, ali usjevi često stradaju, ili zato što iz sjemena pregusto posijanoga istjeraju prazni klasovi, ili što se težaci ne brinu, da počupaju beskorisnu travu, koja raste među usjevima i za se siše sok iz zemlje. Od kuhinjskoga se povrća osobito mnogo goji kupus, a Taube izrijeckom kaže, da je gojenje krumpira jako zanemareno: krumpir je bio u Slavoniju donesen tek nedavno za Sedmogodišnjega rata pa se jamačno još nije bio posve udomaćio, a to je dakako iznenadilo Taubea, jer u njegovu njemačkom zavičaju bilo je u tome pogledu sasvim drukčije.¹⁰¹

I Taube kazuje kao i Relković, da u Slavoniji ima vrlo mnogo svinja: pune su ih šume, gdje se ljeti hrane žirom i bukvicom, a zimi korijenjem stabala i bilja, pa se često dogodi, da se u velikim šumama i močvarama izgube i ne vrate više k svome krdu. Osim toga se mnogo svinja uvozi iz Srbije i Bosne, koje su tada bile pod Turčinom, pa kada te svinje još malo pohrane, tjeraju ih zajedno sa svojima na prodaju u Veliku Kanižu, Sopronj i Bratislavu (Požun), a odande se otpremaju dalje u Austriju i Njemačku. O kupovanju svinja u Bosni i tjeranju na prodaju u Kanižu i Sopronj pričaju i u Relkovića žene na posijelu, no dok Taube tu trgovinu svinjama smatra korisnom, po pričanju žena na posijelu donosilo bi takvo trgovanje više štete nego koristi.¹⁰²

Relković je, vidjeli smo, prigovorio slavonskim seljacima, da slabo timare krave i zato nemaju od njih prave hasne, a Piller i Mitterpacher ih još kore i zato, što se mlijekom ne mare okoristiti za priređivanje sira i maslaca.¹⁰³

U Relkovićevo doba je državna uprava stala svojski nastojati, da se slavonski seljaci zadobave bolje vrsti ovaca i konja i da se intenzivnije i racionalnije bave pčelarstvom.¹⁰⁴ Hvaleći se pred Satirom, u čemu je sve Slavonija napredovala od prvoga njegova posjeta, Slavonac mu kazuje:

*Još ću ti se jednim posaliti,
nemoj mislit, da ću se šaliti:
hatove nam iz Beča pošlaše
i badjavad prez novaca daše,
— što ću tebi govoriti višje,
ne znaš, koji od kog lipši biše! —
da mi od njih felu dobavimo
i s dobrim se konji sastavimo...*

¹⁰¹ Taube o. c., I, 43 i 46. — Piller i Mitterpacher o. c., 133–135 (Zbornik za nar. život i običaje XXXV, 14–15 i 23).

¹⁰² Taube o. c., I, 36–38. — SPH XXIII, 95.

¹⁰³ Piller i Mitterpacher o. c., 137 (Zbornik za nar. život i običaje XXXV, 16, 24). — SPH XXIII, 124.

¹⁰⁴ Ispor. o tome Vanička, Geschichte der Militärgrenze II, 617–624.

*Još ti kažem veseloga čela,
da ja imam veselje u pčela.
Niki Janča od njih lipo piše,
kako bi jih uzmlažao više.
Lip je nauk i meni po čudi,
ali valja da se čovik trudi,
ako hoće da hasnu imade,
neka njima i upravljat znade.
Još ovnove iz Macedonije
il od one koje zemlje dolnje
dobili smo za uzplodit ovce,
ali nismo za nje dali novce.
Sad ću vunu ovčju poboljšati,
jere će mi finija postati,
pak je mogu skuplje prodavati
jali sukno doma dat otkati.¹⁰⁵*

Bit će da se Slavonac u svojoj hvali pred Satirom nešto predaleko zaletio: niti macedonske ovce fine vune niti lijepi hatovi poslani iz Beča bez sumnje se tada još nijesu bili u Slavoniji jako rasplodili, jer bi bili svakako barem koju riječ o njima spomenuli i Taube, koji je boravio u Slavoniji 1777., dakle samo dvije godine prije drugoga izdanja Relkovićeve *Satira*, a pogotovu Piller i Mitterpacher, koji su proputovali počešku županiju 1782., tri godine poslije toga izdanja. Naprotiv, Taube govori o lošoj i gruboj vuni domaćih ovaca i o neuspjelim pokušajima uvođenja ovaca bolje vrsti, pa ustoj još izriječno kaže, da se gojenjem ovaca bave najviše samo vlastela i svećenici, a seljaci da nemaju za to osobite volje i drže samo onoliko ovaca, koliko im vune treba za odjeću. Za konje veli Taube, da su mali, a jer ih i dan i noć ostavljaju vani na paši i ne daju im zobi, nijesu ti konji sposobni za duži i teži rad. Niti Piller i Mitterpacher ne sude povoljnije: seljaci gotovo i ne goje ovaca, a slavonski su konji po brzini i snazi slični madžarskima, samo su više divlje čudi.¹⁰⁶

U sedmom deceniju osamnaestoga vijeka pokrenula je državna uprava akciju, da seoski svijet u Slavoniji zainteresuje za novu granu privrede, za gojenje svilaca, čim se naši seljaci dotle nijesu bavili. Relković je to nastojanje sa simpatijom pozdravio te je pače u stihovima *Satirovim* donio u brojkama točan račun, koliko je jedna udovica uz pomoć svoje djece zaradila gojenjem svilaca:

*Još ti kažem u oči, Satiru,
već ne viči, neg budi u miru:
odkada se mi dva rastadosmo
i do sada još ne sastadosmo,
dojde Karlo nikoji Solenku
iz Latinske, il je iz daleka,
pak donese svilene bagude,
nek i kod nas svagdi svile bude.*

¹⁰⁵ SPH XXIII, 134.

¹⁰⁶ Taube o. c., I, 39–40. – Piller i Mitterpacher o. c., 137–138. (Zbornik za narodni život i običaje XXV, 16 i 24).

*Svilopređu kod nas ukoreni,
nek je hasna čoviku i ženi,
jer nasadi zelenih dudova
i udata i ona udova,
pak se s otim mlogi podpomažu,
potribice i još dug zamažu,
kako jeđna kod nas udovica,
— al doduše pomažu joj dica, —
ona uze dva lota simena,
pak tako mi mojega imena,
osam nedilj što se o njih bavi,
lipe novce sebi zadobavi:
sedamdeset funti baš galeti
osim onog, što samo izleti;
za funt dobi četerest krajcara,
jerbo nitko ne smije da vara;
četrdeset forinti i višje
čini mi se da joj izbrojiše.
Dobro joj se naplati nadnica,
može živit i ona i dica.¹⁰⁷*

Graničarska je uprava 1767. imenovala i posebnoga nadzornika za kulturu svilaca: to je Relkovićev »Karlo Solenka« — tako su naši graničari prekrstili Talijana Solenghija — i k njemu je svaka kumpanija morala poslati po jednoga momka, da izučí svilarstvo.¹⁰⁸ O brzom i lijepom uspjehu te akcije govore također Taube i Piller-Mitterpacher.¹⁰⁹

Osobito je u Slavoniji potkraj osamnaestoga vijeka uspijevalo gojenje duhana, a na prvom je mjestu bila u tome požeška županija. Taube veli, da požeški duhan ni malo ne zaostaje za turskim, a goji se vrlo mnogo, tako da je u jesen po svim seoskim kućama sve do krova povješano duhansko lišće: »Alle Bauernhäuser sind im Herbst mit Tabacksblättern behangen«. Po svojoj vrsnoći taj duhan za pušenje ne zaostaje gotovo ništa za španjolskim kanastrom, a kao burmut takmi se s niime. U Italiji je požeški duhan bio veoma obljubljen i mnogo se onamo izvezio: slali su ga ladama po Savi i Kupi do Karlovca, a dalje se na konjima prenosio do mora i zatim se iz Senja, Rijeke i Trsta otpremao ladama u Italiju. Ta trgovina je bila osobito procvala otkada je bio započeo rat između Engleske i njezinih kolonija u Sjevernoj Americi, te radi toga Englezi nijesu više mogli zapadnu Evropu onako kao prije opskrbljivati američkim duhanom. Što više, požeški se duhan u Trstu, Livornu i Sinigagli (kraj Ancone) ukrcavao također na francuske, nizozemske i švedske brodove. Piller i Mitterpacher također veoma hvale požeški duhan, da je svuda na glasu, no žale, što su naši ljudi duhan prodavali nesređen i nepriređen za upotrebu, tako da su drugi, a ne oni sami, pobirali dobitak, koji se zarađuje sređivanjem i priređivanjem duhana i veći je od dobitka za neizrađeno duhansko lišće.¹¹⁰ Slave po-

¹⁰⁷ SPH, XXIII, 132–134.

¹⁰⁸ O svilarstvu u Granici ispor. Vaničeka o. c., II, 624–628.

¹⁰⁹ Taube o. c., I, 28–29; II, 22; III, 55. — Piller i Mitterpacher o. c. 138–139 (Zbornik za nar. život i običaje XXXV, 17 i 25).

¹¹⁰ Taube o. c., I, 48–49 i III, 23–25. — Piller i Mitterpacher o. c., 127–128 (Zbornik XXXV, 12 i 21).

žeškoga duhana je sada već davno nestalo, no dobro se sjećam iz mla-
dih dana, da su još krajem devetnaestoga vijeka stariji Požežani s ne-
kim ponosom često spominjali izvrsni mihaljevački duhan (Mihaljevci
su kraj Požege prvo selo na cesti prema Velikoj).

Vidjeli smo, da Taube nije povoljno sudio o kakvoći vune dobivene
od domaćih ovaca, a loš je bio i lan, što su ga seljaci u Slavoniji gojili,
i usto se nijesu niti mnogo trudili oko njega, proizvodili su ga tek toliko,
da namire svoje potrebe. A uza sve to se u seljačkim kućama, u prvom
redu dakako nastojanjem žena, izrađivalo sve, što je ukućanima trebalo,
da se zaodjenu: tkalo se prosto laneno platno i tursko sukno t. zv. aba,
pravila se obuća i kape, i to sve samo za vlastitu potrebu, ništa se nije
prodavalo niti se time trgovalo, a sa strane, i to iz Mletaka, dobavljali
su se samo crveni fesovi, što su ih po turskom običaju nosili muškarci.
Osim toga su žene umjele cvijećem, lišćem i korijenjem lijepo i trajno
bojadisati vunene, pamučne, svilene i lanene tkanine, pače i janjeće
kože.¹¹¹ Također Piller i Mitterpacher silno hvale radinost slavonskih
žena i vele dapače, da jedva ima drugdje radinijih žena: pomažu muš-
karcima kod poljskih poslova, upravljaju kućom i obitelji, marljivo
predu, tako da rijetko izađu na ulicu bez preslice o boku, bave se tka-
njem i vještom rukom na jednostavnom stroju izrađuju tkanine od lana
i vune, a i budimske je profesore iznenadila njihova vještina u bojadi-
sanju prede i tkanina, tako da su opširno pribilježili, od čega priređuju
crvenu, žutu, zelenu i crnu boju i kako postupaju pri bojadisanju.¹¹²

Iako je plodna slavonska zemlja u normalnim prilikama radinu poljo-
djelcu trud obrađivanja redovno obilno nagrađivala, našlo se već i u
osamnaestom vijeku našega svijeta, koji je ostavljao svoju kuću i svoju
zemlju nadajući se, da će drugdje bolje i lakše živjeti. Takovim svojim
zemljacima Relković u dušu govori:

*Nemoj bižat iz tvogoga mista
govoreći, da ne valja ništa
i da u njem ništo roditi ne će,
što se sije i u zemlju meće,
jer ti tebe i onamo nosiš
pa i ondi kao i ovdje prosiš.
Ti sam znadeš, da česta seoba
kuće rasap i poljska danguba.
»Tko ne valja u Budimu gradu,
ni u Pešti badjavad ne dadu
pit i jisti, tko raditi ne će,
neg se zalud kraj Dunaja šeće« –
to su dobro, po mom umu, rekli,
jer ne budu lindovani stekli.
Tako valja da svašto probiraš,
ni moguće, da vsagdi šetlivaš.¹¹³*

¹¹¹ Taube o. c., I, 48 i II, 23–24.

¹¹² Piller i Mitterpacher o. c., 123–126 (Zbornik za nar. život i običaje XXXV, 11 i 20–21).

¹¹³ SPH XXIII, 136–137.

Relković dakle vidi uzrok bježanju slavonskoga seljaka sa svoje zemlje u njegovoj lijenosti ili barem u nestrpljivosti, da što prije sebi olakša i poljepša život. Spomenuli smo već, kako i Blagojević u *Pjesniku putniku* kazuje, da je u svakoj zemlji (»kraljestvu«), kamo je došao, našao Slavonaca, koji su otišli iz svoga zavičaja, ali uzrok je tome posve drugi nego u Relkovića: na Blagojevićev upit, tko ga je »tako iz zemlje pobunio«, veli mu Slavonac, da je iz svoje zemlje pobjegao zbog zulumata spahijskoga, volio je k Turcima uskočiti, nego da ga panduri povlače, »jer su Turci srca milostiva . . . pak ne muče podložnika mnogo«.

XII

Što je za Turaka bilo u Slavoniji pismenoga kršćanskoga svijeta, pisali su svi zapadnom ćirilicom, t. zv. bosančicom. Tim pismom je pisan sav stariji književni rad bosanskih franjevaca, a pisalo se njime također u Poljicima i u Primorju oko Makarske, te je i jedino hrvatsko pismo, što nam se sačuvalo od fra Andrije Kačića, pisano bosančicom. U Bosni je ćirilica toga tipa bila u narodu poznata još i u devetnaestom vijeku, a u Slavoniji je odmah poslije izгона Turaka neobično brzo uzmaknula pred latinicom.

U tursko doba je bilo u Slavoniji malo pismenih kršćana. God. 1651. bili su »krstjani od Slavonije« upravili u Rim Propagandi hrvatsku pritužbu, pisanu bosančicom, protiv preziranja bosanskoga biskupa Maravića u Slavoniju. Pritužbu su završili: »I za veće virovanje ozgor rečenoga pisma potpisujemo se našimi rukami. I tko ne umije svojom rukom pisati, krst stavlja«. Od šesnaest potpisnika pritužbe devet ih se potpisalo svojom rukom, a sedmorica su stavili samo krst.¹¹⁴ Nešto je više pismenih bilo među potpisnicima prosvjeda, što su ga zagrebačkom biskupu Petretiću god. 1658. upravili »christiani inter flumina Savum et Dravum in dominio et possessione Posegiensi existentes«: od devetnaest potpisnika bila su samo četiri nepismena.¹¹⁵ Ne smijemo dakako zaboraviti, da su te spise upravljene Propagandi i biskupu potpisali ponajugledniji slavonski kršćani, pa kad je već među njima bilo dosta nepismenih, koliko ih je tek bilo među običnom bijednom rajom, osobito po selima.

Osim franjevaca nijesu kršćani u tursko doba u Slavoniji imaliromaćih školanih intelektualaca, koji bi se bili mogli pobrinuti za prosvjetu seoskoga naroda. Posve je naravna posljedica takovih prilika, da je poslije oslobođenja zemlje od turske vlasti književni rad, što je bio namijenjen širim redovima narodnim, sve do druge polovice osamnaestoga vijeka imao vjerski karakter. Još prije konačnoga obračuna

¹¹⁴ Jelenić, Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca (1437.–1878.), Starine XXXVI, 121–122.

¹¹⁵ Lopašić, Slavonski spomenici za XVII. vijek, Starine XXX, 14, i Fermendžin, Acta Bosnac, Monumenta spect. hist. Slav. mer. XXIII, 482.

s turskom vlasti u miru karlovačkom (1699.) počeli su u Slavoniju dolaziti isusovci, pa tako su prve knjige namijenjene vjerskoj prosvjeti puka u Slavoniji dolazile iz franjevačkih i iz isusovačkih redova, a poslije se tome radu pridružio i svjetovni kler. Prvi je uvjet za uspjeh prosvjetne knjige kojega mu drago smjera, da se nađe publika, koja umije čitati, a tu je publiku u Slavoniji tek trebalo odgojiti.

Za odgajanje svojega redovničkog podmlatka, a usto i svjetovnih intelektualaca, brinuli su se i franjevci i isusovci. Poslije odlaska Turaka je franjevački definitiorij 1708. zaključio, da se u Našicama osnuje gramatička škola, a još iste godine osnovan je u osječkom samostanu filozofski i teološki studij za klerike njihova reda. Prvu javnu gimnaziju otvorili su isusovci u Požegi još na izmaku sedamnaestoga vijeka, a poslije (1760.) proširena je ta škola filozofskim studijem i studijem moralne teologije. Osim požeške gimnazije isusovci su kasnije osnovali gimnazije još u Osijeku i u Petrovaradinu, a ova posljednja je upravo u doba Relkovićeva prenesena u Vinkovce i u njezinu je izgrađivanju aktivno učestvovao sin njegov Josip Stjepan, župnik vinkovački.¹¹⁶ No sve su to bile više škole namijenjene odgajanju domaćih intelektualaca, koji su imali postati duhovni i svjetovni starješine seoskome svijetu, a inače nijesu te škole imale izravnih veza sa životom slavonskoga sela, jer seljačka djeca, koja su izlazila iz tih škola, nijesu se više vraćala kući, da kao težaci obrađuju svoju grudu zemlje.

No ima već iz prvih dana poslije izгона Turaka svjedočanstava, da su se isusovci i franjevci – i osim pripreme mladića za više nauke – bavili također poučavanjem djece u čitanju i pisanju: osječki su isusovci odmah po svojem dolasku počeli g. 1690. u Tvrđavi djecu učiti »artem legendi« i nešto kasnije također u Donjem gradu (1712.) i u Gornjem (1722.), a generalni komesar za Bosnu Srebrnu Ivan de Vietri u svome izvještaju g. 1708. govori o »instrutione dei figliuoli« u požeškom i cerničkom franjevačkom samostanu.¹¹⁷ U prvim decenijama osamnaestoga vijeka spominje se gdje gdje i po koja elementarna škola, ali tek za Marije Terezije počela je državna uprava intenzivnije nastojati oko prosvjete širih narodnih redova.¹¹⁸

Po svemu, što smo eto rekli o školama u Slavoniji, nema sumnje, da ih među sitnim pukom nipošto nije bilo mnogo, koji su umjeli knjigu čitati, a to nam potvrđuje i jedna osobina kršćanskih nauka namijenjenih slavonskom seoskom svijetu, koja se održala sve do druge polovice osamnaestoga vijeka.

¹¹⁶ Matić, Isusovačke škole u Požegi (Vrela i prinosi V) – Osječka humanistička gimnazija od osnutka do godine 1848. (Rad 257) – Josip Stjepan Relković: Bemühungen um die Hebung des Schulunterrichtes in seiner Heimat (Archiv für slav. Philologie XXXVI).

¹¹⁷ Bösendorfer, Koje su javne škole u Osijeku osnovali isusovci (Naša starina XXXI, 130–131); Batinić, Nekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj povijesti: Izvješće O. Ivana de Vietri g. 1708 (Starine XVII, 95).

¹¹⁸ Cuvaj, Grada za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije I (Zagreb 1910.).

Prve katekizme za Slavoniju dao je štampati ostrogonski primas Konić kod isusovaca u Trnavi ćirilicom i latinicom: *Кратка азбуковица и кратак крстјански католичански наук* (1696. i 1697.) ostala je vjerna ćirilici, kojom se dotle pisalo u Slavoniji, a *Kratka abekavica i kratak krstjanski katoličanski nauk* (1697.) bila je prvi navještaj latiničice, koja je neobično brzo potisnula ćirilsko pismo. Već sam naslov tih katekizama kazuje, da su oni osim vjerske pouke imali još jednu zadaću: u zemlji, gdje je analfabetizam bio vrlo jak, valjalo je prije svega da se ljudi nauče čitati, i zato je u tim priručnicima osnovne vjerske pouke na prvom mjestu bila kratka uputa u poznavanje slova i u vezanje konsonanata i vokala u slogove. U *Краткој азбуковици* zapremaju abeceda (mala i velika slova) i slogovi dvije strane, a u *Kratkoј abekavici* jednu stranu, pa je dakako kraj tako oskudnih pomagala sav uspjeh zavisio od razboritosti i vještine onoga, koji je nepismenu čeljad imao uputiti u čitanje tih katekizama.

I u kasnijim kršćanskim naucima namijenjenim Slavoniji ostali su isusovci vjerni tome običaju, da u takovim knjižicama odštampaju kratku uputu u čitanje. Jamačno se tako ima razumjeti, što je u *Historiji požeškoga kolegija*, gdje se g. 1735. govori o dijeljenju katehetskih knjiga (*»Libelli catech. distributi«*), zabilježeno, da se nastojanjem katehete Kanižlića postiglo *»ut exempla quam plurima prima linguae illyricae initia continentia typis mandata in pusillum distribuerentur utriusque sexus auditorem«*.¹¹⁹ Godine 1753. osnovali su požeški isusovci Misijske Franje Régisa, kojima je uz vjersku pouku ili upravo u interesu vjerske pouke bila zadaća, da se muška i ženska mladež nauči čitati. Taj rad je bio povjeren isusovcu požeškoga kolegija Josipu Milunoviću (rođen 1709. u Visočanima u Dalmaciji, umro 1759. u Požegi), koji se svojski prihvatio posla po selima požeškoga kraja: *»... gentem hactenus literarum omnino rudem eo perduxit P. missionarius, ut legendi artem condiscat. Effecit tandem (quamvis aegre admodum), ut sexus uterque alphabetum gestare, literarum apices contemplari syllabasque nectere tot monitis persuasus appeteret«*.¹²⁰ Posao nije bio lak, jer misionar nije imao svoje učenike sabrane pred sobom u redovnoj školi, nego se morao prilagoditi rasporedu njihovog dnevnoga rada i često je valjalo da ide za njima po bespućima i stramputicama slavonskih pašnjaka: *»Antelucanis horis e tuguriolo suo egressus pastorculos praestolabatur iis in locis, ad quae eos venturos providerat. Ibi quot aderant, erudiebat sedulo, tum ad pascua dimissos rem divinam populo faciebat et meridie iisdem per avia et devia non sine molestia quaesitis mane dicta repetebat aut ediscenda alia proponebat...«*¹²¹ U *Historiji* kolegija se u g. 1760. spominje, da je rektor kolegija već ranije dao za tu svrhu štampati u tisuću primjeraka *»alphabeta illyrica adjunctis*

¹¹⁹ Rukopis Nadbiskupskoga arhiva u Zagrebu: *Historia residentiae Societatis Jesu, quae dein prosperis fatibus in collegium assurrexit*, str. 130–131.

¹²⁰ *Ib.*, str. 222.

¹²¹ *Ib.*, str. 236–237.

actibus theologicis». ¹²² Da su se ta »alphabeta illyrica« zvala upravo *Abecevice*, svjedoči Kanižlić: u predgovoru *Primogućih i srce nadužadajućih uzroka* (Zagreb, 1760., no predgovor je datiran 27. IX. 1757.) i u knjizi *Utočište B. D. M.* (Mleci 1759.), str. XXVI, spominju se *Abecevice*, što su se »ovih godina« dijelile po Požegi i po požeškim selima. U knjižnici Jugoslavenske akademije sačuvala su se dva primjerka toga sitnog priručnika za poučavanje u čitanju, koji se sastoji samo od dva lista formata 14×8 cm. Na prvoj strani je naštampan najprije četiri puta latinički alfabet: dva puta velika pismena (jednoć nešto veća, drugi put manja) i dva puta mala pismena (obična i kurzivna). Iza toga je (još sve na prvoj strani) »Složenje slova« t. j. vezanje vokala s konsonantima (ab, eb, ib itd.) i konsonanata s vokalima (ba, be, bi itd.). Na drugoj strani je u jednoj koloni vezanje konsonantskih grupa s jednim vokalom (dna, zva, stra), u drugoj koloni su slogovi kons.+ vok.+ kons. (bab, car, gan), a zatim se govori o nekim osobitostima tadašnje grafije. Druga strana se svršava molitvom Duhu Svetomu, koja je očito bila namijenjena da se moli prije početka poučavanja. Na trećoj i četvrtoj strani štampana je pod natpisom »Dila od kripostih krstjanskih« molitva, koja sadržava Ćin vjere, ufanja i ljubavi, a pri dnu četvrte strane je naznaka štamparije: »Pritiskano u Beču kod sv. Ane«, no godine štampanja nema.

Istim je stazama pošao i Relković u svome prvencu *Slavonske libarice s lipimi molitvami i naukom krstjanskim nakitite* (s. l. 1761.): u samom naslovu knjige je rečeno, da ju je Relković »iz svojih molbeni knjižica iz francuskoga jezika na slavonski premetnio i svojim dragim Slavoncem na njihovu korist i nauk načinio i uštampati dao«. A da se njegovi dragi zemljaci mogu knjigom okoristiti, naštampana je odmah iza predgovora abeceda (velika i mala slova), neka nepismeni nauče čitati. ¹²³

Posve je razumljivo, da je stariji seoski svijet u poznatoj seljačkoj konzervativnosti to prosvjetno nastojanje često gledao s nerazumijevanjem, s nepovjerenjem, pače i neprijateljski. Vidjeli smo, kako je Relković u *Satiru* prekorio one, koji su govorili, da niti njihovi stari »nisu pisat znali, al su bolje neg mi sad stajali«. Još se oštrije u predgovoru *Male i svakomu potrebne bogoslovice* Kanižlić okomio na stariju čeljad, koja zazire od škole i nauka, pa protiv takvih tvrdih i tupih glava zove u pomoć meštra Batinu. A pogotovu je Milunović, bez sumnje ojađen gorkim iskustvom stečenim u svome radu protiv analfabetizma po selima požeškoga kraja, nemilom oštrinom udario na roditelje, koji su po njegovu mišljenju glavni krivci, što mladež zazire od knjige: »Oci, oci, niste oci, nego krvoloci, niste roditelji, nego u dici vašoj Isukrstovi progonitelji! Ne ćete, da dica knjigu uče, a morete ji pušćati i ob dan i ob noć da se skitaju i vratolome od igre do igre, od kuće do kuće. Ne ćete, da dica knjigu uče, a morete ji pušćati na nikakvo vražje prelo, vražji končac, vražji jastučac. Ne ćete, da dica knjigu uče, a

¹²² Ib., str. 255.

¹²³ Matić, »Abecevice« iz osamnaestoga vijeka za analfabete u požeškom kraju (Vrela i prinosi VIII, 103–107).

morete ji izgledom vašim opakim učiti, da vragu pridaju, da viru, da dušu, da oca, da majku, da greb, da dasku sramote, ruže, grde, psuju i ne poštuju. Niste li dakle zlotvori duše vaše, zlotvori dice vaše!»¹²⁴

U to je doba već i državna uprava za Marije Terezije intenzivnije radila oko otvaranja osnovnih škola, pa je to nastojanje državnih vlasti uporedo s nastojanjem slavonskih prosvjetnih radnika donosilo ploda: nepismenost se smanjivala, narod se postepeno privikavao da čita knjigu. Inače ne bismo razumjeli, kako je mogla Kanižlićeva puku namijenjena *Mala i svakomu potrebna bogoslovica, to jest nauk krstjanski* u prvim decenijama druge polovice osamnaestoga vijeka u dvadesetak godina doživjeti pet izdanja, – a ne bi se niti Relković bio mogao pohvaliti, kako je lijepo u Slavoniji primljeno prvo izdanje njegova *Satira* (1762.): »Od hiljadu i pet stotina knjižica ne osta meni u dvi godine ni jedna, kojom bi jednu imati želećega prijatelja poslužiti mogao«.¹²⁵

Samo se po sebi nameće pitanje, nije li s prosvjetnim nastojanjem državne uprave jozefinskoga Beča zahvaćala Slavoniju također struja neprijateljska crkvi i vjeri, koja je u drugoj polovici osamnaestoga vijeka bila u zapadnoj Evropi vrlo jaka. Poznato je, da su u to doba hrvatski pisci u Slavoniji još bili u znatnoj većini svećenici: oni su dakako znali za »otrovne pisce« Voltaira i Rousseaua, no posve je naravno, da su svoje čitaoce odvrćali, neka ne pođu za Voltairom i njegovim »prosvitljenim« pristašama. Od pisaca svjetovnoga staleža najjače je bio zadojen jozefinskim mislima Blagojević, koji je – izuzevši ranu mladost – sav svoj vijek proživio u Beču u doba cara Josipa II. Braneći u *Pjesniku putniku* Relkovićev *Satir* od napadaja, što su potekli iz franjevačkih redova, Blagojević je vrlo oštro, često i grubo, napao franjevce iznoseći protiv njih, eđa ih izvrgne ruglu pred svojim čitaocima, prigovore, koji nijesu nikako u vezi s obranom *Satira*. U odnosu spram vjere i crkve Blagojević je posve prihvatio osnovnu misao jozefinizma, da crkva i vjera imaju biti u prvom redu poslušne suradnice u službi državne uprave, jer »brez njih ni moć kraljevati«.¹²⁶

Relkovićev je *Satir* naprotiv pun savjeta i opomena, neka slavonski seljak ostane vjeran vjeri i crkvi svojih otaca, pa i kada se svim žarom zalaže za školu i prosvjetu. Relković izrijeком ističe, da znanje bez vjere u Boga ne vrijedi ništa. Zanimljivo je, da u Relkovića, iako nije naročito istaknuta, izbija i bojazan, da bi škole mogle odbiti seljaka od obrađivanja vlastite grude zemlje i probuditi u njemu želju, da postane gospodin – oficir ili svećenik. I zato on očinski svjetuje svojoj Slavoniji:

*A ti radi, ne bi li dostala,
što do sada još nisi imala,
to jest skule i druge nauke.*

¹²⁴ Milunović, Šest nedilja na poštenje sv. Alojžije (Zagreb 1759.), listovi a6 do a11.

¹²⁵ SPH XXIII, 63.

¹²⁶ Matić, Adam Tadija Blagojević (Rad, knj. 237, str. 137–140).

*i da slidiš sve krstjanske puke,
 pak će crkve biti nakičene
 i s naukom lipim narešene ...
 Drugačije i prez bogoljubstva
 vaše znanje ne valjade ništa.
 To upanti, moj dobri Slavonče,
 domorodče i dragi zemljače,
 pa kad tebe nije otac dao
 ni u škulu da učiš posla, o
 šalji dte, neka knjigu uči,
 i ne daj mu, da se škod muči.
 Svi ne mogu bit zapovidnici,
 ni još manje svi bit redovnici,
 ali mogu svi bit poslenici
 i joštere pametni vojnici.¹²⁷*

A je li doista propaganda protiv vjere i crkve u to doba našla put u slavonska sela? Došen u »Ukoru od linosti« opominje čitaoce, neka ne vjeruju onima, koji im govore, da je vjera u Boga samo izmišljotina ljudska, koja ima da neuki svijet na uzdi drži:

*... to istom ljudi kažu,
 ludim oči da zamažu,
 da sviit ludi za nos vode
 kao žedna priko vode,
 svita slasti da ne kuša,
 misleć, da s tim gine duša.¹²⁸*

Jamačno je i u Došenovo doba bilo po slavonskim selima ljudi, koji su tako govorili potičući sami sebe i druge na uživanje života, no u tome se još ne može vidjeti smišljena propaganda ateizma. Koliko je meni poznato, ima samo u Ivanošića, u predgovoru njegove pjesme *Svemogući neba i zemlje Stvoritelj*,¹²⁹ bilješka o putniku intelektualcu, koji je smišljeno propagirao ateizam među seoskim svijetom. Kada je Ivanošić bio župnik u Čadavici, zadao mu je »trudnoga posla jedan takvi opaki naučitelj, koj kroz rečeno misto putujući, s nikojima pauri u razgovor kod večernog jila unišavši, počeo je naučati govoreći: »Ne virujte, što pop od oltara govori. Ono je sve prisna laž i njegovog života zanat, jer evo znati morate, da sam i ja čovik književni, mudar i razborit, koji u knjigah i mojoj mudroj pameti nalazim, da ne ima duše u čoviku, nego istom jednu paru, s kojom diše kao živinčce nerazložno, u njemu nahodim. Ne ima dakle na drugom svitu ništa takovoga, u što bi čovik mogao upirati svoje ufanje«.

Je li to, što kazuje Ivanošić, bila tek posve osamljena pojava, teško je danas reći. No da je propaganda takovih misli po selima doista bila jače raširena, jamačno bi se tome našlo više traga u suvremenih naših pisaca, osobito u popularnim vjerskim knjižicama pisanim od redovnikā i svećenikā.

¹²⁷ SPH XXIII, 78.

¹²⁸ Aždaja, 259.

¹²⁹ SPH XXVI, 189.

XIII

Osamnaesti vijek, osobito u drugoj svojoj polovici poslije obnove županija i konačnoga uređenja Granice, bio je za Slavoniju prijelazno doba. Iako je Relković očito predaleko išao žigošući od reda rdave strane narodnoga života i narodnih običaja – prela, kola, posijela, divana – kao baštinu iz turskih vremena, nema u drugu ruku sumnje, da je Slavonija za turskoga gospodstva bila i kulturno i ekonomski zaostala spram hrvatskih krajeva, koji nijesu bili dospjeli pod sultanovu vlast, a pogotovu spram zemalja zapadne Evrope.

Sela slavonska su u tursko doba bila redovno podalje od glavnih cesta, da budu manje na udarcu turskoj sili, osobito vojskama, koje su počevši od osvajčkih vojevanja Sulejmana II. u prvoj polovici šesnaestoga vijeka pa sve do druge opsade Beča potkraj sedamnaestoga prolazile Slavonijom na sultanovim pohodima protiv evropskoga Zapada. Kuće tih naših naselja bile su u takovim prilikama ponajviše rasute podalje jedna od druge, loše građene i bijedno uređene, a u borbama za oslobođenje poslije turskoga poraza pod Bečom (1683.) i poslije sloma sultanove vlasti u Slavoniji opustjelo je veoma mnogo i kršćanskih i muslimanskih naselja: narod je ginuo i bježao sa svoje rodne grude, a muslimani su po svršetku ratovanja selili iz zemlje, koja nije više bila pod sultanovom vlasti. Hajduci, koji su se ispred turske sile bili odmetnuli u planine, da odande silu suzbijaju silom, nijesu se niti poslije izгона Turaka odrekli svojega siledžijskoga života, pa je dakako u novim prilikama od te sile patio domaći svijet.

Poslije odlaska Turaka se hotjelo doista ozbiljna i ustrajna rada, da se Slavonija pridigne kulturno i ekonomski, no u tome radu nije bilo jedinstva: u Granici je uprava bila u vojničkim rukama i smjernice joj je određivalo bečko Dvorsko ratno vijeće, a Slavonijom, što je bila pod banskom vlasti, upravljale su županije, u kojima su vedrili i oblačili plemići spahije. Iako je Taube, kako smo vidjeli, znao veoma oštro žigosati loše strane graničarske vojničke uprave, ipak je bez uvijanja priznavao, da je u Granici sve urednije i bolje sređeno nego u županijama, jer je vojnička uprava brže i energičnije provodila odredbe centralne vlade izdane u interesu napretka zemlje i naroda.

Nastojanje državnih vlasti oko kulturnoga i ekonomskoga pridizanja Slavonije pozdravili su sa simpatijama suvremeni hrvatski pisci, no prema njihovu ličnom temperamentu i prema prilikama, u kojima su bili odgojeni i u kojima su živjeli, nijesu te simpatije uvijek išle istim smjerom. Svima im je zajednička crta, da su njihove simpatije uvijek bezuvjetno bile uz seljački radni narod, pa ako su kada blaže ili oštrije korili njegove poroke, činili su to samo zato, da ga izvedu na put kulturnoga i ekonomskoga napretka. Naprotiv, u svome odnosu prema staležima, koji su po društvenom uređenju onoga doba bili poglavari narodu i imali mu biti svojom riječi i svojim primjerom vođe u životu, znali su se pisci osamnaestoga vijeka znatno razilaziti. Relković je po svome odgoju u graničarskoj vojničkoj disciplini bio uvjeren i nastojao

je uvjeriti seljaka, da se državna uprava iskreno i svojski brine za narodno dobro i da narod pravim putem vodi k tome cilju, pa zato seljak valja da rado sluša savjete i vrši odredbe svojih poglavara: tražio je dakle Relković rješenje odnosa seljakā i njihovih poglavara u međusobnom povjerenju i harmoniji te nije u *Satiru* iznosio protiv narodnih starješina prigovorā, koji bi to mogli pomutiti. Drukčiji je bio Došen: živa temperamenta i oštar u riječi, nije se znao uspreći, nego je u *Aždaji* oštro korio »veće«, koji u saobraćaju s »manjima« oholo dižu glavu i prije svega misle na svoje interese, pače često i pravdu na pazar iznose. Još je žešći bio Blagojević: zadojen shvaćanjem jozefinskoga doba nemilice je šibao staleže, koji su po njegovu mišljenju isisavali radni narod, pa je – ojađen kmetskom bijedom, što ju je vidio u svome zavičaju – slavonske spahije žigosao, da su kmetu još gori, nego što su mu bili Turci. No sve te oštre, katkada možebiti i preoštre riječi hrvatskih pisaca potkraj osamnaestoga vijeka o prilikama u Slavoniji potekle su iz povrijedenoga im osjećaja socijalne pravednosti i iz želje, da slavonskom selu i uopće Slavoniji pokažu put, koji vodi do kulturnoga i ekonomskoga napretka i po tome u bolju budućnost.

